november 1960
jaargang 15 - no. 11

DE NIEUWE STEM

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de 1e van iedere maand onder redactie van: *voor Nederland:* N. A. Donkersloot / T. Haan / O. Noordenbos / Jan Romein / Ank Steenis, secretaresse / W. F. Wertheim / *voor Vlaanderen:* J. Kruithof.

De redactieraad bestaat uit: Prof. Dr. R. F. Beerling / Dr. J. J. Buskes / Mr. J. P. Cammelbeeck / J. B. Charles / Dr. B. Delfgaauw / Dr. P. J. Meertens / Dr. A. Romein-Verschoor / Th. van Tijn.

Uitg.: Boek- en handelsdrukkerij „Nimo", Monnickendam
Kerkstraat 48-50 – Telef. (02995) 336 – Giro 256907

Vertegenwoordiging voor België:
Uitgeverij-Boekhandel S. M., „Ontwikkeling", Somerstraat 22, Antwerpen, tel. 33 86 59, postrekening 383 38

Men wordt verzocht kopij, recensie-exemplaren enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het secretariaat der redactie: Ank Steenis, Cavaljéplein 128, Purmerend, tel. (02990) 1438. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt en persklaar is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.

Correspondentie over abonnementen, losse nummers, betalingen e.d. aan de uitgever, respectievelijk Belgische vertegenwoordiging.

Het abonnement kan uitsluitend ingaan per 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 11,50 per jaar (*f* 6,50 per half jaar). Voor België Bfr. 175 per jaar. Voor buitenland *f* 15,– resp. Bfr. 225. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 10,– en Bfr. 150.
Losse nummers *f* 1,50, resp. Bfr. 25.

Speciaal Kunstnummer ... ... *f* 3,50
Speciaal Spanje-nummer ... ... *f* 2,80
Speciaal Droogstoppel-nummer ... ... *f* 3,25
Brochure „Vrede en onvrede" discussie uit jaargang 1959 *f* 1,50

INHOUD:

P. Valkenburgh, Nogmaals: Vrede en Onvrede 657
Kwee Swan Liat, Onvrede, Revolutie, Socialisme 664
Catharina van der Linden, Gedichten 676
Frans de Bruyn, Carlo, Colosseo, Vatikaan, Negerin 678
C. Ch. Mout, Gedichten 684
Adri Laan, Poging tot begrip en afstand 686
Albert Perdeck, Het schot van Zaratoestra 703
Kort Bestek 708
Ex Libris 714

P. Valkenburgh

NOGMAALS: VREDE EN ONVREDE

De discussie in *De Nieuwe Stem* over *Vrede en Onvrede* die vorig jaar met een artikel van Wertheim werd geopend, houdt kennelijk nog steeds de gemoederen bezig — getuige het artikel van Hornstra dat nu onlangs in de augustus-aflevering was opgenomen. Dit geeft mij de moed ook nog een kleine bijdrage tot de gedachtenwisseling te leveren en ik wil dit graag doen in de vorm van een aantal punten. Ongetwijfeld zijn deze aantekeningen hier en daar wat al te stellig geformuleerd en laten zij zeker plaats vrij voor een meer genuanceerde beschouwing, doch in een tijdschriftartikel moet men nu eenmaal kortheid betrachten. Ik waag het er dus maar op.

I. Vrede en onvrede; wij kunnen deze begrippen op drieërlei wijze toepassen; allereerst ter kenschetsing van een situatie waar men vrede mee heeft dan wel zich onbehaaglijk in voelt. Ten tweede als waardering van bepaalde doeleinden waar men eveneens vrede of niet mee kan hebben, en tenslotte kan men de begrippen toepassen op het gebruik van bepaalde middelen ter bereiking van een gesteld doel. Ook met die middelen kan men vrede hebben — of niet.

a. Wat de situatie betreft, deze heeft Wertheim naar mijn gevoel voortreffelijk getekend. In zijn artikel komt duidelijk naar voren hoe wij een onderscheid moeten maken in de huidige wereldsituatie tussen enerzijds de politiek-strategische driedeling: westelijk democratisch-kapitalistisch blok, oostelijk communistisch blok en de zich daartussen en daarnaast bevindende menigte van „uncommitted areas" die in politieke en sociale structuur sterk uiteen kunnen lopen, doch één ding politiek gemeenschappelijk hebben: hun onafhankelijkheid t.o.v. de Oost-West blokken.

En daarnaast of liever: er dwars doorheen, het technisch-economische onderscheid tussen de bezittende, welvarende en hooggeïndustrialiseerde landen (weste-

lijk blok en oostelijk blok en enkele neutrale landen) en de meeste „uncommitted areas" als onderontwikkelde hongerlijdende gebieden. In bepaalde opzichten loopt deze laatste onderscheiding parallel met het onderscheid in blank bevolkte en niet-blank bevolkte landen.

b. De doeleinden die nagestreefd dienen te worden laten zich uit deze situatieschets aflezen: de levensgevaarlijke conflicten en tegenstellingen tussen de verschillende blokken en groeperingen moeten verminderen en liefst verdwijnen zonder dat daarbij de ramp van een totale, al dan niet nucleaire oorlog over ons komt. Houden wij wel rekening met de mogelijkheid van een oorlog, dan zie ik de volgende oplossingen:

1. de tegenstellingen worden opgeheven in een oorlog die alle tegenstellingen wegvaagt, ook die tussen overwinnaars en overwonnenen;
2. de tegenstellingen verdwijnen doordat één blok de overhand krijgt en zijn levenspatroon aan alle anderen oplegt;
3. de tegenstellingen verdwijnen geleidelijk en maken plaats voor een vreedzame verstandhouding, coëxistence pacifique, peaceful competition, concurrerende coëxistentie, of hoe ook genaamd;
4. De in 3. genoemde toestand kan leiden tot een steeds verder grijpende samenwerking op allerlei gebied. Als sluitstuk is dan wellicht mogelijk de instelling van een wereldmacht, een wereldbestuur, waarvan de Verenigde Naties al in zekere zin de kiem vormen.

Het is meen ik niet nodig deze vier mogelijkheden thans verder uit te werken, in het verdere verloop van mijn betoog komen ze nog wel weer ter sprake. De reden waarom ik ze hier heb genoemd is, dat ze ons onmiddellijk bij het derde punt brengen:

c. De middelen ter bereiking van de gestelde doeleinden. Algemeen gesteld luidt het vraagstuk: gegeven die en die doeleinden en die en die situatie, welke middelen staan mij daarin ter beschikking om mijn doelstellingen zo gunstig mogelijk te verwerkelijken?

Bij dit probleem nu gaan de wegen van pacifisten en

niet-pacifisten uiteen. In de eerste plaats naar het mij voorkomt, omdat de pacifisten onze „Situationsgebundenheit" vaak vergeten. Wij kunnen een bepaalde historisch gegroeide situatie niet ontlopen, staan er midden in, zijn er in velerlei opzichten aan gebonden. Wij beschikken — helaas — niet over een volledige handelingsvrijheid. Wel kunnen wij onze situatie zo goed mogelijk onderzoeken om er die mogelijkheden uit te halen die voor ons het gunstigst zijn. Want al zijn we afhankelijk van en gebonden aan een situatie, er is toch ook nog iets als de menselijke vrijheid die hem in de gelegenheid stelt regelend en beheersend op te treden. Tussen mens en situatie bestaat aldus een tweevoudige relatie: die van afhankelijkheid en beheersing.

Het besef evenwel van deze eerste betrekking mis ik helaas dikwijls in de pacifistische litteratuur — zeker in de oudere — en daarom doet deze litteratuur mij vaak zo onwezenlijk en zwevend aan. Hornstra schrijft in zijn artikel over „de enorme geestelijke ontwikkeling op politiek, sociologisch en psychologisch gebied uit de twintiger en dertiger jaren" en over de problematiek van de geoorloofdheid en noodzakelijkheid van het geweld die „tot op de bodem" behandeld is door Bart de Ligt cs. Het spijt me te moeten zeggen dat ik juist getroffen ben door het gebrek aan sociologisch, sociaalpsychologisch en politiek inzicht in de links-pacifistische litteratuur zo uit de jaren '20 en '30. Wat ik er wel heb aangetroffen zijn abstract-filosofische en sterk normatieve bespiegelingen. Doch wat begint men hiermee in de praktische politiek die zich afspeelt in zeer concrete situaties? Hoge idealen, abstracte beginselen, maar bijvoorbeeld geen analyse van het machtsverschijnsel. Laat ik het zo mogen zeggen: het pacifisme meende zedelijk-ideël sterk te staan door zich van de „echte politiek" zo weinig aan te trekken. Het sloot zich op in een zekere sektarische verwatenheid, waar zuiverheid van beginsel het hoogste doel was. Het poogde op een apolitieke wijze aan politiek te doen, met gevolg dat het in de werkelijke politiek een minimale rol heeft vervuld. Ik kan dit traditionele pacifisme niet beter karakteriseren dan met de woorden van

De Ligt die ik in Wiessing's levensherinneringen vond: „het is voor mensen over tienduizend jaren!"

Spijtig genoeg leven we in het jaar 1960 en niet in 11960. Ik schrijf dit ietwat ironische zinnetje, omdat ik de indruk heb dat ook in het huidige pacifisme de neiging bestaat weer af te glijden naar een sektarisch idealisme. Wanneer ik bijvoorbeeld het enkele jaren geleden verschenen *Handboek voor de Vredesbeweging* doorlees, dan ontkom ik weer evenmin aan het teleurstellende gevoel dat ook de oudere pacifistische lectuur bij mij opriep. Teleurstellend, omdat het vol hoge idealen staat zonder voldoende rekening te houden met de werkelijkheid. Het is zwevend en dus ongevaarlijk, zodat ieder eerbetoon door de politieke machten aan dit pacifisme bewezen, in wezen een „bedankje voor onschadelijkheid" is, zoals wijlen Suys het op de hem eigen korte en indringende wijze formuleerde.

Het pacifisme kan pas van betekenis worden en politieke invloed uitoefenen, indien het met beide benen in de werkelijkheid staat en de aandacht niet meer richt op idealen-voor-over-tienduizend jaren, doch op de realiteit hier en nu. Wat het pacifisme nodig heeft is een Marx die deze omkering weet te voltrekken.

In Dr. Suys' werk vinden wij deze omkering reeds in grondtrekken aanwezig — vandaar dat zijn werk wèl „gevaarlijk" is, vandaar ook dat zijn stuk in bovengenoemd Handboek, eigenlijk niet goed past.

II. Toch heeft Suys zich nog niet ten volle in de werkelijkheid verdiept, te oordelen althans naar het verwijt dat Wertheim hem maakt inzake honger en armoede in de onderontwikkelde gebieden. Indien dit verwijt geldig is en de politieke realist Suys hierin tekort zou zijn geschoten, hoeveel temeer geldt dan het verwijt dat de idealistische pacifisten de werkelijkheid hebben verwaarloosd. Daarom ben ik blij met het artikel van Wertheim, omdat het nogmaals voor de zoveelste maal laat zien hoe onvergelijk veel moeilijker het is in onze wereld vrede en welvaart te scheppen dan men in pacifistische kringen wel meent. Men komt er niet met een eenvoudige verwerping van geweld. Het gaat niet slechts om het wel-dan-niet gebruiken

van geweld, het gaat er veeleer om welke vormen van geweld men wel en welke men niet toelaatbaar acht. En hierachter zit dan weer de vraag welke geweldsvormen thans, in ons nucleaire tijdperk, nog doelmatig zijn. Geweldsvormen, variërende van een totale nucleaire oorlog tot een beperkte militaire actie in UNO verband of een revolutie van kleine afmetingen; een hele schaal van mogelijkheden kan men hier opstellen waarbij het simpele alternatief van gewelddadigheid òf geweldloosheid nauwelijks te hanteren is. Indien het traditionele pacifisme dan ook dit alternatief zou prijsgeven en zich zou stellen op Suys' standpunt van minimalisering van het geweld in het algemeen, dan ware naar het mij voorkomt, al een stap in de goede richting gedaan; een stap in de richting van de politiek. Men versta mij wel: het vaarwel zeggen van het alternatief *geweld — geen geweld,* betekent niet dat de geweldloosheid nu maar in z'n geheel afgeschaft moet worden. In bepaalde situaties kan een geweldloze houding doelmatig zijn — in *bepaalde* situaties, niet altijd. Ook dit toont Wertheim m.i. overtuigend aan als hij het heeft over de onbeschrijflijk arme Aziatische boer. Op een andere wijze en in geheel ander verband laat een militair deskundige als Commander King Hall ons ook iets van de doeltreffendheid van een geweldloze houding zien. Toch noemt deze commander zich geen pacifist en zijn pleidooi voor eenzijdige ontwapening en voor een bepaalde vorm van geweldloosheid geen pacifisme.

Zowel Wertheim als Noordenbos citeren de uitspraak van Suys dat de principiële pacifisten, de irrealisten van gisteren, de grootste realisten van vandaag zijn. Met deze uitspraak heb ik ten dele vrede, ten dele onvrede. Onvrede, omdat zij naar mijn gevoel teveel eer bewijst aan het pacifisme. Dat bepaalde pacifistische denkbeelden heden ten dage in onze wereldsituatie realistisch klinken erken ik gaarne, doch ik voeg er onmiddellijk aan toe dat dit niet ligt aan het pacifisme doch aan die situatie! De situatie heeft zich gewijzigd ten gunste van het pacifisme zonder dat dit laatste daarop ooit enige invloed heeft uitgeoefend.

Laat mij het met een beeld verduidelijken. Bij een

dobbelspel wedt iemand op een bepaald aantal ogen, zegt drie. Wanneer nu na een aantal ongunstige worpen tenslotte de drie ogen boven komen, dan is dat geen reden om te zeggen dat die speler gelijk heeft en realist is. De pacifisten hebben op de geweldloosheid „gewed". Nu, in het midden van de twintigste eeuw, verloopt het spel in hun voordeel, evenwel zonder dat zij zelf dit spel hebben kunnen meespelen.

Zijn de pacifisten van vandaag realisten? Ik ben geneigd dit soms te betwijfelen vooral als ik zie hoe gemakkelijk men nog maar steeds uitgaat van de tweedeling geweld — geen geweld. In de P.S.P.-brochure *Nieuwe Wegen,* die ik onlangs nog eens herlezen heb, is een geheel hoofdstuk gewijd aan de verwerping van geweld. Het is mij echter niet duidelijk geworden welk geweld nu precies verworpen moet worden. Uitsluitend militair geweld? Maar tot welke graad? Alleen nucleaire, biologische en chemische wapens, of ook de „conventionele"? Of wellicht het gehele militaire apparaat? Maar hoe staat men dan ten opzichte van een internationaal leger zoals dat in de Suezcrisis van 1956 goede diensten heeft bewezen en thans weer in de Kongo optreedt? Ik noem hier de P.S.P. omdat wij deze organisatie toch wel kunnen beschouwen als een exponent van pacifistisch Nederland. Mijn vragen zijn echter niet uitsluitend tot haar gericht.

III. Met deze vragen ben ik in feite weer teruggekeerd tot mijn eerste punt: de doeleinden welke wij wensen verwezenlijkt te zien. Als voornaamste politiek doel beschouw ik de vorming van een wereldregering, uiteindelijk symbool van de eenheid der mensen. Doch voor het zover is, zullen eerst de dynamische spanningen en conflicten in de wereld: ideologisch en economisch — doch ideologisch vooral, verzacht moeten worden en de tweespalt tussen West en Oost opgeheven.

Verzachting der tegenstellingen: dit kan slechts geschieden door een relativering van de eigen groepsnormen; niet meer de eigen groep doch de mensheid als geheel zij het politieke doel. Ik stel mij voor dat een politiek die zich hierop baseert, de volgende struc-

tuur bezit:

1. zij tracht een zo goed mogelijke verwezenlijking van dit doel op de duur te bereiken;
2. zij houdt daarbij rekening met het gedrag van de overige partijen, juist inzoverre de gedragingen daarvan mede een reactie vormen op wat wij doen.

Enkele opmerkingen wil ik hier bij maken. Eerst iets over de toevoeging „op de duur". Deze toevoeging lijkt mij nodig om de hier bedoelde politiek te onderscheiden van opportunisme en gelegenheids suksesjes; het gaat er niet om dat iedere handeling of maatregel tot een welslagen leidt, doch wel dat de doeleinden op de duur verwezenlijkt worden. Door het aldus te zeggen dreigt evenwel het gevaar van utopisme dat immers ook doelverwerkelijking-op-de-duur nastreeft (De Ligt's „tienduizend jaren"!) Dit utopisme kan echter ontlopen worden door de toevoeging „zo goed mogelijk". Deze aanduiding wijst er namelijk op dat het telkens gaat om de keuze van optimale middelen in een bepaalde situatie. Het utopisme daarentegen wordt juist gekenmerkt door het feit dat het zich om de beschikbare middelen ter bereiking van een doel weinig of in het geheel niet bekommert.

Het tweede punt impliceert dat elke activiteit beoordeeld moet worden naar zijn waarde voor het geheel; en indien voor dit geheel schadelijk, dan ook verworpen wordt. Het tweede punt impliceert tevens — en dit sluit weer onmiddellijk aan op de praktische politiek van vandaag — dat uitdagende handelingen die tot verzet en tegenuitdaging van de andere partij leiden, vermeden moeten worden.
Wat een en ander in concreto inhoudt, valt buiten het kader van dit tijdschriftartikel.

Tenslotte: heeft het pacifisme een politieke waarde? Het antwoord op deze vraag hangt van het pacifisme zelf af! Zal het de weg naar de werkelijkheid vinden en zich kunnen verenigen met een realistische en meer genuanceerde beschouwing van de talrijke geweldsvormen? Er zijn tendensen die in deze richting wijzen. Versterking van deze tendensen. tegengesteld dus aan die welke ik hierboven signaleerde, beoogde Wertheim

met zijn eerste bijdrage tot de discussie over Vrede en Onvrede. Steun aan een realistisch pacifisme beoog ik eveneens met dit artikel, dat naar ik hoop niet de laatste bijdrage in deze gedachtenwisseling zal zijn . . .

Kwee Swan Liat

ONVREDE, REVOLUTIE, SOCIALISME

Dat wij, die leven onder de dreigende schaduw van een totale zelfvernietiging, op de een of andere manier wel klaar moeten komen met het probleem Vrede — Onvrede, is geen wonder. Dat dit probleem met name actueel is voor de groep „twijfelende intellectuelen", die alle moeite doet om „de nieuwe stem" ondanks alle technisch geraas en ideologisch gedaver verstaanbaar te houden, blijkt wel uit de levendigheid van de discussie, die in januari 1959 door Wertheim is ingeluid. Deze discussie heeft mij van het begin af geboeid, niet in het minst omdat ik zelf, twijfelende intellectueel die probeer mijn eigen moeizame intellectueel-wijsgerige realisatie te toetsen aan de politiek-sociale werkelijkheid, een wezensverwante worsteling herken en in de dialogische verheldering verrassende inzichten gevonden heb.

In deze discussie heeft nu ook L. Hornstra een korte, bondig geformuleerde bijdrage geleverd (1960, 8). Participerend in „de enorme geestelijke ontwikkeling op politiek, sociologisch, psychologisch gebied van de linkse groeperingen in de twintiger en dertiger jaren" heeft hij wellicht het voorrecht gehad afstand te nemen van „woorden en begrippen die hun zin hebben verloren: socialisme, kapitalisme, revolutie, enz." Hij heeft ons nu met zijn visie geconfronteerd, waarin de verworvenheden van die distanciëring zijn verwerkt.

Komt het nu, doordat ik a. genoemde „enorme geestelijke ontwikkeling" heb gemist, b. behept ben met

een marginale afkomst tussen „West" en „Oost" en c. nu juist de begrippen „socialisme, kapitalisme, revolutie, enz." buitengewoon zinvol vind voor een adequaat verstaan van de problematiek van onze tijd, het lezen van Hornstra's artikel heeft bij mij verschillende reacties gewekt, die ik gaarne, zij het fragmentarisch, wil formuleren tot een bijdrage mijnerzijds aan de discussie.

Er zijn met name twee punten, waarin ik Hornstra's opvatting, hoewel ik een heel eind weegs met zijn betoog kan meegaan, beslist niet kan delen: zijn abortieve conceptie van het „socialisme" en zijn voorstelling van „West" en „Oost" als afzonderlijke ontwikkelingsvarianten, die, wat betreft hun ontwikkeling zelf, weinig met elkaar te maken hebben. Wat mij overigens in de hele discussie tot nu toe getroffen heeft, is de stilzwijgende aanname, dat de welvaart in „West" een historische verworvenheid zou zijn die niet meer te loor kan gaan. Mij lijkt deze welvaart voor een groot deel kunstmatig. Ik zou het zelfs zo willen stellen, dat deze „welvaart" in „West", verkregen door *kapitalistische roofbouw*, te veel is gebaseerd op een ernstige verstoring in de mundiale ontwikkeling om werkelijk duurzaam te zijn, en dat de opheffing van de verstoring en het herstel van het evenwicht op hoger niveau door een planmatige mundiale ordening in een *toekomstig socialisme* het kernprobleem zal gaan uitmaken van onze en de op ons volgende generatie.

Wertheim heeft betoogd, dat in de „niet-Westerse wereld" het vraagstuk van de chronische honger en armoede van primair en alles overheersend belang is. Hij heeft de draagwijdte van dit primaire en alles overheersende karakter uit persoonlijke ervaring leren kennen. Die ervaring is voor hem drijfveer om ons in het Westen te waarschuwen het wereldgebeuren niet te benaderen met onze, door ons zedelijk en cultureel milieu en onze welvaart bepaalde, „objectiviteit", maar met de existentiële nabijheid van de onmiddellijk in de problematiek van de honger en armoede betrokken sociaal-denkende en politiek-willende mens. De ernst en de omvang van het vraagstuk drijven deze denkende en willende mens tot een activiteit die revolutionnair

gericht is op verandering van de bestaande sociale werkelijkheid. Het is nu juist dit revolutievraagstuk, dat — in tegenstelling tot vroegere situaties — meer en meer de kern is gaan vormen en aan het hele probleem Vrede — Onvrede een nieuwe dimensie en een nieuw aspect geeft (1959, 7, p. 430).

Wertheim's betoog is er op gericht in de discussie over Vrede — Onvrede scherp te onderscheiden tussen „oorlog" en „revolutie". Deze onderscheiding zal aan het pacifisme, dat immers zelf een strijdbare reactie is tegen de zinloosheid van het oorlogsgeweld, een zinvolle revolutionair-progressieve verdieping geven. Revolutie is verzet dat voortvloeit uit onvrede met het bestaande, onvrede met het al dan niet met geweld gecontinueerde onrecht. Kan deze sociale revolutie als verzet tegen sociaal onrecht worden gekoppeld aan pacifistisch verzet tegen de waanzin van oorlog en voortdurende oorlogsdreiging, nu deze oorlog niet alleen niet meer „nodig" is voor technische vooruitgang maar zelfs onverbiddelijk moet leiden tot zelfvernietiging? Zo'n koppeling zou dan de massale aanhang, die kan worden gemobiliseerd tot historische voltrekker in de poging de sociaal-historische werkelijkheid te veranderen, aanzienlijk vergroten.

Enkele morele bezwaren die samenhangen met het probleem van „geweld" staan zo'n solidaire samenbundeling in de weg. Pacifisme is niet alleen verzet tegen oorlog en oorlogsdreiging, maar ook verzet tegen iedere vorm van geweld, omdat geweld alleen geweld kan genereren en alleen een radicale afwijzing van geweld de mens van binnen uit kan regenereren. Hier begint een ernstig dilemma voor de pacifistisch-progressieve Westerse intellectueel, die wel met de doelstellingen van de sociale revolutie in de niet-Westerse wereld kan sympathiseren, maar uit zijn democratische gezindheid zich moet verzetten tegen revolutionair geweld en dictatuur. Hier begint ook zijn worsteling om de niet-Westerse mens toch nog te verstaan in *zijn* dilemma tussen de dwingende opdracht tot revolutionair verzet en zijn verlangen naar geweldloosheid. Laten wij hier in het Westen niet vergeten, dat beide: geweldda-

dige revolutie en geweldloos verzet in die niet-Westerse wereld zelf hun wortelen en pregnante realisaties hebben gevonden. Of wij hier in het Westen in plaats van de co-existentie van beide te accepteren een voorkeur voor een van beide uitspreken, is feitelijk slechts van theoretische, academische betekenis.

Wat wij kunnen doen in onze bezinning op het thema van geweld en geweldloosheid, is proberen de ernst van de dwingende existentiële beslissing te begrijpen die de sociaal-denkende en politiek-willende mens in de concrete situatie van het revolutionaire verzet moet nemen. Of enkele academische pacifisten in het Westen „hun weg geblokkeerd" vinden tot sympathie met de niet-Westerse revolutionair zinkt dan in het niet tegenover het imperatieve feit dat deze niet-Westerse revolutionair *zijn* weg geblokkeerd vindt en alleen nog het geweld van de revolutionaire explosie te baat kan nemen om zijn weg te deblokkeren. Tegenover het revolutionaire geweld, dat uit het ongeduld van de actie noodzakelijk wordt, en het dictatoriale geweld, waar de revolutie, eenmaal geslaagd, dictatoriale methoden moet toepassen om zijn hervorming door te zetten, staat wat Wertheim noemt het „gelegaliseerde" geweld door het Westen toegepast om de koloniale suprematie over de niet-Westerse wereld in stand te houden: het stille geweld van discriminatie en rechteloosheid, het geweld van de economische uitbuiting, het politionele geweld tegen de revolutie, de tortuur waarvan alleen incidentele gevallen zoals bij Djamila Boupacha en Benane Mahfoed tot de buitenwereld doordringen. Het beste wat wij kunnen doen is vertrouwen, dat de regeneratieve krachten in de mens zelf in de niet-Westerse wereld tijdens en na de revolutionaire explosie het geweld in toom zullen houden en overwinnen, maar ook nadat wij zelf in het Westen er in geslaagd zijn *ons* geweld in toom te houden en te overwinnen.

Intussen kunnen we proberen de barrières van onze eigen situatie, met onze „welvaart" en onze „ontwikkelingsvoorsprong", te transcenderen in een mundiaal perspectief. Omdat onvrede, *vooral onvrede*, de voornaamste drijfveer is voor revolutie, zijn het, hoe para-

doxaal dit ook moge lijken, de welvaart en de burgerlijke voldaanheid in het Westen, die het doordringen van een progressieve politiek in de brede massa tegenhouden. In mundiaal perspectief bezien zijn welvaart en burgerlijke voldaanheid echter uitzonderingen, ook in onze 20e eeuw. In het overgrote deel van onze wereld heerst er onvrede, uiterlijke en innerlijke onvrede, verdiept door de vergrote tegenstellingen en door het weten van de technische mogelijkheden om in principe de achterstand te overbruggen.

De wijze, waarop de welvaart bereikt is, berust nog grotendeels op roofbouw, in recente tijd zelfs zo mateloos excessief, dat een voortgaan op deze weg voor de wereldgemeenschap wel eens destructief zou kunnen blijken. Het is mode om te spreken van „ontwikkelingsvoorsprong" in het Westen en „ontwikkelingsachterstand" in de niet-Westerse wereld. Men vergeet dan dat die „voorsprong" voor een niet onbelangrijk deel verkregen is door bewuste uitbuiting van materiële en menselijke hulpbronnen in de nu „achtergebleven" gebieden. Het gevolg is dat alle zogenaamd „achtergebleven" landen in koloniale of semi-koloniale afhankelijkheid staan tot de „hoog ontwikkelde" landen.

Toen Cornelis Houtman met zijn schepen voor de Rede van Bantam verscheen was er geen aanzienlijk welvaartsverschil tussen de bevolking van Nederland en Indonesië. Dat verschil nam toe als gevolg van de Nederlandse kruidenierspolitiek en de stroom van koloniale waren westwaarts, in stand gehouden door Hongitochten en Cultuurstelsel. Op de industriële revolutie in West-Europa volgde een jacht naar grondstoffen en goedkope arbeidskrachten in de koloniën. Dat industriële expansie en koloniale expansie in de 19e eeuw samenvielen was geen toeval. De welvaart en de „ontwikkelingsvoorsprong" van het Westen stegen. Aan het eind van het Vasco-da-Gama-tijdperk is het evenwicht zo drastisch verstoord, dat explosieve reacties onvermijdelijk zijn.

Het is de verdienste van de marxistische analyse van machten en mensen om de historische „schuld" voor het tragische gebeuren niet te zoeken in individu-

en en collectiviteiten maar in de dieper liggende „materiële onderbouw", in het complex van productiekrachten. Daarmee is ook de netelige schuldvraag voor de koloniale uitbuiting uit het menselijke vlak van individuele schuld of collectieve schuld gelicht en vermaterialiseerd tot „historische schuld". Voor de koloniale uitbuiting stelt de marxistische analyse het „kapitalistische stelsel" verantwoordelijk. Dat ontlast de verhouding tussen de Westerse en niet-Westerse mens van allerlei onnodige persoonlijke schuldgevoelens. Dat ontlast ons evenwel niet van de historische verplichting om de historische schuld te vereffenen. Het zijn wij mensen die gezamenlijk de historie voltrekken. Voor de historische vereffening is het nodig dat wij de juiste genetische factoren onderkennen en de eventueel in het proces aanwezige regeneratieve krachten bewust mobiliseren.

Op de niet-Westerse sociaal-denkende en politiekwillende mens in zijn revolutionaire situatie oefent deze marxistische analyse een grote aantrekkingskracht uit. Het revolutionaire verzet tegen de afhankelijkheid van het Westen leidt in de eerste plaats tot het verbreken van de politiek-koloniale banden en de nationale emancipatie. Maar daarmee is de economische afhankelijkheid van het Westerse kapitaal nog niet opgeheven. Zo heeft bv. de daling van de grondstoffenprijzen bij de groeiende industriële bedrijvigheid in de recente superhoogconjunctuur gemaakt, dat grondstoffen exporterende landen als Indonesië nog verder achterop zijn geraakt. Een nog radicaler omwenteling dan de nationale emancipatie is nodig.

Het is geen wonder, dat vele „achtergebleven" landen uiteindelijk streven, zoals Hornstra opmerkt, naar een „niet door het Westerse kapitalisme gehinderde en uitgebuite, doch autonome, geforceerd snelle, vooral ook industriële ontwikkeling. Hoe verder „achtergebleven", des te feller „socialistisch", d.i. „anti-kapitalistisch", d.i. anti-Westers". Dat deze sociale revolutie en economische emancipatie van „onderontwikkelde" landen niet gericht is tegen het Westen als zodanig, maar tegen het Westerse imperialistische kapitalisme, is

duidelijk. Maar het is wel zo, dat een steeds verder gaande sociale revolutie en economische emancipatie van de niet-Westerse wereld de ontwikkeling in het Westen beslissend zal beinvloeden. Zonder het economische reservoir van Commonwealth en Communauté zal een reorganisatie van een kapitalistisch Verenigd Europa de economische teruggang niet kunnen tegenhouden.

Hornstra meent, dat de „autonome, geforceerd snelle ontwikkeling van achtergebleven landen" weinig met „socialisme" te maken heeft. Dat komt omdat hij van het socialisme een wat erg eenzijdige voorstelling geeft. Socialisme is meer dan „het streven naar een klassenloze maatschappij door een historisch daartoe aangewezen „voltrekker", n.l. de arbeidersklasse". Een ander wezenlijk element is de socialisatie van de voornaamste productiemiddelen. Het is juist het monopolistisch privé-bezit van de productiemiddelen, dat maakt dat in de eerste plaats de privébelangen van de bezittende klasse worden gediend, ook en juist daar waar deze in conflict raken met de belangen van de gemeenschap.

Een autonome ontwikkeling van achtergebleven landen in nationaal-kapitalistische zin is onvoldoende om verschillende redenen. In praktisch alle achtergebleven landen ontbreekt een kapitaalkrachtige inheemse bezittende klasse om een snelle industrialisatie zelf te financieren. „Hulp" van buitenlandse investeringen blijft onmisbaar, zoals in de Indiase vijfjarenplannen die daardoor met vele moeilijkheden en verwikkelingen gepaard gaan. Nationalisatie van bestaande grote buitenlandse bedrijven verslechtert het investeringsklimaat en biedt voor het land zelf geen werkelijke oplossing zolang de opbrengsten hoofdzakelijk aan een kleine corrupte nationale bourgeoisie ten goede komen. Pas na de socialisatie van de voornaamste productiemiddelen kan men de massa's enthousiasmeren en het enorme arbeidspotentieel mobiliseren voor een gecoördineerde ontwikkeling. Dáárom bereikt China wonderen, India en Indonesië niet. Daarom — om de betekenis van het socialisatie-experiment als allereerste begin (meer dan een begin is het niet) van een toekomstig socialisme —

verdienen de praktische realisaties in de Chinese communes, de Israelische kibbutzim en de Zuidslavische arbeidersraden onze volle aandacht.

De sociaal-democratische interpretatie als „medezeggenschap van de arbeiders in het moderne bedrijf" laat in wezen het kapitalistische principe van productie om winst voor de kapitaalbezitters intact. Vernuftige statistieken kunnen ons een groeiend welvaartsaandeel voortoveren van de loon- en salaristrekkenden. In die statistieken worden ook de managers en directeuren als salaristrekkenden opgenomen. Uit het oog wordt verloren, dat deze managers en directeuren via de accumulatie uit hun buiten proporties staande salarissen tot de bezittende klasse (gaan) behoren. De verschuiving van de macht van de klassieke kapitaalbezitters naar de „uitvoerende" (meebezittende) managers verandert praktisch niets aan het karakter van het kapitalisme.

Een passage tegen het eind van zijn artikel laat zien, dat ook Hornstra het kapitalisme als iets reëel bestaands erkent en zelfs als een buitengewoon gevaar dat bestreden en overwonnen moet worden. Dit kapitalisme „vernietigt eventueel hele industrieën in een oorlog, het onderhoudt de koude oorlog en de meest afschuwelijke oorlogsdreiging, het kweekt een mentaliteit van diepe angst voor een niet-bestaande, alles bedreigende macht, het verplaatst de vroegere klassenstrijd naar een strijd van naties, en is daardoor zelf de voornaamste en enige belangrijke oorlogsverwekker op aarde" (1960, 8, p. 498). Nu zou men zeggen, dat de ontmaskering van het kapitalisme als „voornaamste en enige belangrijke oorlogsverwekker" bij Hornstra de consolidering van het pacifistische verzet tegen oorlog en oorlogsdreiging en het socialistische verzet tegen het kapitalisme als logische consequentie zou opleveren.

Dit nu is helaas niet het geval. Het socialisme — de verklaarde vijand van het kapitalisme — verklaart Hornstra „zo dood als een pier, as dead as a doornail". Waarom? Omdat de arbeidersklasse in West, de historische voltrekker van de sociale revolutie in het marxistisch socialisme, geen progressieve macht meer is

maar een „belangrijke aandeelhouder van het kapitalisme" is geworden. Hierop kan worden geantwoord, ten eerste, dat het de kunstmatige welvaart in West is die van de arbeiders een bourgeois satisfait heeft gemaakt en dat een vermindering van die welvaart de stemming in de arbeiderswereld wel weer zal doen omslaan, en ten tweede, dat Marx' opvatting van de historische rol van de arbeidersklasse als voltrekker van de sociale revolutie berustte op een analyse van de 19e eeuwse West-europese burgermaatschappij.

Betwijfeld moet worden of het kapitalisme in West zonder koloniale uitbuiting en zonder een kunstmatig expansief gehouden oorlogsindustrie de welvaart en het ontwikkelingspeil in het Westen wel in stand kan houden. De grote economische crisis van 1928 en daarna, die samenviel met het duidelijk ontwaken van een nationaal bewustzijn in de gekoloniseerde landen en met de groei van het communisme als een anti-kapitalistische macht, toonde aan dat niet alleen de industriële productiecapaciteit maar ook het vermogen tot volledige tewerkstelling maatgevend zijn voor sociale ontwikkeling. Eén van de antwoorden van het kapitalisme op de crisis werd gegeven in de fascistische bewegingen in Europa, die het herstel van de economie baseerden op een oorlogsvoorbereiding. De New Deal, het antwoord van de Verenigde Staten, slaagde maar ten dele en zou zonder Amerika's intrede in de Tweede Wereldoorlog en de intensivering van de oorlogsindustrie weinig blijvende resultaten hebben opgeleverd. Geen econoom zal durven ontkennen, dat in de naoorlogse periode de koude oorlog, het Koreaanse conflict en de krankzinnige bewapeningswedloop voor een belangrijk deel aansprakelijk zijn geweest voor de economische expansie en de hoogconjunctuur. De getrouwe weerspiegeling van koersschommelingen in de aandelen van oorlogsindustrieën en verwante bedrijven op internationale gebeurtenissen zoals revoluties, diplomatieke conferenties en hun mislukkingen, zijn veelzeggend genoeg. Wanneer de socialistische partijen en arbeidersbewegingen in het Westen er niet in slagen zich de ernst van de situatie in wereldperspectief te

realiseren, *tant pis* voor die partijen.

De laaiende sociale revolutie is reeds aan de gang. Ze begint daar waar de onvrede het grootst is en de noodzaak tot revolutionaire verandering het sterkst bewust wordt. Ze is niet de wereldrevolutie waar de communisten van dromen en hun anti-imperialistische propaganda op baseren. Het zijn niet de communisten die de revolutionaire bewegingen van vandaag leiden. Niet in Cuba en Japan, niet in de woelige landen van Afrika en Zuid-oost Azië, niet in de marginale wereld van Latijns-Amerika. Deze revoluties zijn geboren uit de dwingende noodzaak om het ernstig verstoorde mundiale ontwikkelingspatroon te herstellen. Deze revoluties vormen de inleiding tot een toekomstig socialisme. Het socialisme is niet dood. Het ware socialisme moet nog gerealiseerd worden.

Wie zijn de voltrekkers van deze sociale revolutie? Niet het arbeidersproletariaat in de Westerse wereld. Eenmaal is in deze discussie door Delfgaauw de term „jonge Marx" gebezigd (1959, 6, p. 366). De recente ontdekking van de „jonge Marx" heeft aan de studie van de marxologie een nieuwe diepte gegeven. Deze ontdekking is voortgekomen uit het in ruimere kring bekend worden van de Parijse economisch-filosofische manuscripten van Marx van 1844, voor het eerst uitgegeven in 1932. In deze manuscripten vindt men de anthropologische fundering van Marx' conceptie van het revolutionaire socialisme. Het gesprek over de marxistische anthropologie in de linkse groeperingen van de vijftiger jaren heeft daardoor een diepte gekregen, die wellicht niet onderdoet voor die van de twintiger en dertiger jaren.

Centraal thema in de Parijse manuscripten is de „menselijke zelfvervreemding". Uitgangspunt voor Marx' denken en ageren is zijn onvrede met de bestaande situatie. De innerlijke onvrede in zijn denken weerspiegelt de uiterlijke onvrede die hij vindt in de burgerlijke, kapitalistische maatschappij. Marx ondervindt de mens van zijn tijd als onbevredigd, ontoereikend, onvervuld. Dat onvervulde ervaart hij als een fundamenteel manco. Iets in de mens komt niet aan de

vervulling toe; iets van een wezenlijke, innerlijke bestemming wordt niet gerealiseerd. De mens is van zijn ware wezen vervreemd.

Uit de ervaring van het fundamentele manco beweegt zich het dialectische denken van Marx in de noodzakelijke toewending naar de praktijk van de revolutionaire verandering van het bestaande en de opheffing van de vervreemding in de vervulling. Daarmee wil hij de filosofie en tegelijk de lijdende mens bevrijden. De filosofie heeft voordien de werkelijkheid op verschillende manieren geinterpreteerd, het komt er op aan die werkelijkheid te veranderen.

Marx analyseert het proces van de vervreemding in de concrete maatschappij van zijn tijd. Die analyse is exemplificerend. Dat wil zeggen, hij neemt twee voorbeelden, waarin het proces zich historisch specifiek gemanifesteerd heeft: de burgerlijke individualist en de lijdende proletariër.

In de burgerlijke individualist komt de vervreemding tot uiting in zijn hele geperverteerde houding tot het leven. Subjectieve genieting is bij hem privé-doel. Zijn privé-belangen dient hij met privé-bezit over de productiemiddelen. De individualistische leefwijze en de hebzucht perverteren de menselijke samenleving.

In de proletariër ziet Marx het slachtoffer bij uitstek van de vervreemding. De arbeider is ding en waar geworden. De veruiterlijkte arbeid vult zijn dagen maar vervult zijn leven niet. In zijn lijden vertegenwoordigt hij het lijden van het vervreemde genus mens.

In zijn denken en ageren voltrekt Marx de dubbele beweging van afwending van de burger individualist en toewending tot de lijdende proletariër. Zo is het te begrijpen, waarom hij streeft van het individualisme naar het communisme via de revolutionaire zelfbevrijding van het proletariaat. Marx' ontdekking van het lijden van het proletariaat paste geheel in het kader van de grotere ontdekking van het menselijke lijden in de 19e eeuw. Maar zijn program tot massale zelfbevrijding was de eerste grote historische realisatie van een bewust ingrijpen in de historische werkelijkheid door grote groepen van de mensheid.

Getransponeerd in onze huidige situatie blijft deze anthropologie actueel. Het protest tegen individualisme en kapitalisme is nog steeds gerechtvaardigd en noodzakelijk. Analyse van onze huidige maatschappij toont aan, dat er nog een grotere zelfvervreemding en een dieper dal van existentiële malaise bestaat dan Marx onderkende in zijn dagen. De revolutie, die hij profeteerde met de ethische hartstocht van een geroepene, zette zich door niet daar waar hij haar verwachtte, maar daar waar de onvrede het grootst en meest ondraaglijk bleek te zijn.

Marx wilde tegelijk de filosofie en de lijdende mens bevrijden. Daarvoor zijn nodig een revolutionair bewust denken en een revolutionair bewuste drager. Daarvoor is nodig het samengaan van de analysator en de voltrekker. Voor Marx was van deze zelfbevrijdende beweging het hoofd de filosofie en het hart het proletariaat. De historische voltrekker blijkt echter niet in de eerste plaats te zijn het industrie-proletariaat, maar eerder het semi-proletariaat van landloze boeren en bezitloze paupers in de „onderontwikkelde" gebieden. Het is dit semi-proletariaat dat bezig is de revolutionaire verandering van de sociale werkelijkheid te voltrekken in het revolutionaire verbond met de progressief-denkende en politiek-willende intellectueel. Die revolutie zal het evenwicht in de mundiale ontwikkeling op een hoger niveau herstellen. Dit is een taak van het toekomstige socialisme.

Er is een laaiende revolutie aan de gang. Deze laaiende revolutie heeft de koude oorlog verdrongen. Wat de Westerse intellectueel kan doen, die zich verzet tegen oorlogsdreiging en sociaal onrecht, is zich solidair verklaren met deze revolutie, om samen met de regeneratieve krachten in de wereld de dreiging van zelfvernietiging tijdig af te wentelen en de ontwikkeling te stuwen naar gecoördineerde levensvervulling.

Catharina van der Linden

EENZAAM[1]

stilstaan nu
in braakland eenzaamheid
de takken gekapt
boomvorm onbeleden.
herinneren is ruisen
aan knots van stilte.
kou hangt om
de grond is witgezwegen.
in huid van liefde
staat hunkering geplant.
op het papierdun stolvlies
langs de ademkant van tijd
leest zelfs geen blinde
de afdruk van tien vingers
vruchtbaarheid
meer af.
een ruiger schrift
zal de winterakker
kerven breken.
verloren zwijg ik in
de leeggerooide grond
een kleine verse groef.

1 Uit de bundel **het pijnboomzaad** die dit najaar bij Querido verschijnt.

ALS EEN ZAAD

begraaf mij als een zaad
ik blijf het onkruid in
uw hoofdelijke akker.
ik spruit een wildernis van groen
in uw zwijgtuin.
uw schoongeharkte denken
trekt geen paden meer
waar ik in u
mijn woeste groei begin.
met duizend kleine wortels sla
ik mij in u vast.
ge kunt mij niet
uit uw nabijheid weren.
want in uw achtergrond
ligt vruchtbaarheid
voor mijn losbollig zaad.

GRAZIGE WEIDE

ik spring te zijnertijd
volledig in u open.
dan weet ge pas
wat ik uw grond heb aangedaan.
begroeid begrast
ziet ge uzelf een malse wei
en komt door halmengroen
op kindervoeten
(een ander in uw eigen tuin)
in blijheid aangelopen.
ternauwernood herkent ge mij
waar ik een lachend land
vol springzaad
door uw dagen lig.
gij ligt mij
in uw tweede jongzijn
voorjaarsachtig open.

Frans de Bruyn

CARLO

Het grootste deel van mijn tijd in Rome heb ik natuurlijk besteed aan (doelloze) zwerftochten, waarmee ik zo grondig mogelijk twee paar nieuwe schoenen versleet en drie kilogram overtollig vet verloor. Nooit wetend dat ik een kwartier later op een terrasje in de zon ging zitten, ergens voor 100 frank een droom van een das in „seta pura" uitzoeken of op een stille binnenplaats wat zitten mediteren over het fraai verleden en de problematische toekomst van de westerse beschaving. Op zichzelf, zo medegedeeld, is dat nog minder dan niets, maar men moet het zelf meemaken, in Rome. Waar iets in de lucht hangt, een stemming, een klimaat dat volstrekt niets met weersomstandigheden te maken heeft. Opwekkend en tot bezinning brengend tegelijkertijd. Iets dat het emotioneel leven voortdurend feller en kleuriger verft dan in het grauwe noorden. Daar heb ik uren (nutteloos) over gekletst om het nader te kunnen bepalen. Met Carlo. Op het terrasje van de bar Petrucci achter de galerijen van de Piazza Colonna. Waar ik iedere middag en voor het avondeten een robijnen Campari Soda van 90 lire ging drinken. Zoals Carlo meestal ook doet. Carlo, die eveneens Vlaming is en in Oostende waarschijnlijk Karel of Charles heet. Maar zich dagenlang inspant om compleet inheems te schijnen. En zich ten slotte verraadt door een malse westvlaamse vloek, wanneer een hele Campari zijn lichte broek met een roze landkaart bevlekt. Maar die zelfs daarna mordicus weigert iets over zijn sociale positie of zijn verleden mede te delen of adreskaartjes te wisselen. Het heeft geen zin, zegt hij, na Rome zien we mekaar toch nooit weer. In dit historisch decorum heb ik beseft dat het verleden dood is. De heiligste stenen zijn toch maar stenen. Ik vind het prettig als ze warm en glad zijn en ik er op kan zitten in de zon. Mijn doel is n.l. zo aangenaam mogelijk in het heden te leven. Na de dood is er niets. Bekijk al de gebouwen en de kunstgewrochten die ter ere van ik

weet niet wie gemaakt werden. Edele materie. Maar toch niets meer dan materie. Om dat te verwezenlijken hebben miljoenen mensen geleden, gezweet en gezwoegd en intussen de onmiddellijke genoegens van hun kort en enig leven gemist. Zijt ge soms experimenteel dichter, action painter, beatnik, vraag ik hem. Nee, zegt Carlo, veel ouderwetser. Gewoonweg hedonist. Als ik hierachter in de Via dell' Umiltà goed gegeten heb „Al vero Romeo", dan voel ik me veel gelukkiger dan indien de paus me b.v. de colonnade van Bernini zou schenken. Maar hij schenkt niets dan zegeningen. Gebaren. Lucht. Waarop Carlo zijn tweede Campari leegdrinkt om te vermijden dat er nog een andere landkaart op zijn broek verschijnt.

COLOSSEO

De meest imposante ruïne van het keizerrijk, n.l. het Colosseum, dat zijn naam kreeg van een (thans verdwenen) kolossaal Nero-beeld, is vanzelfsprekend een kolossaal geval. Een of andere paus heeft de (met martelarenbloed doordrenkte) arena en de rest van het bouwwerk tot gewijd gebied verklaard. Anders zou men na de marmeren bekleding ook wel de overige stenen weggesleept hebben om ze in nieuwe kerken en palazzi te verwerken. En dat verklaart meteen waarom een troepje zingende jongelui dat met een harmonikaspeler op kop langs een der 80 ingangen komt binnengestapt, streng door een opzichter tot de orde geroepen wordt. Ik heb er mij urenlang vermaakt met naar de busladingen toeristen te kijken, die vanuit de ganse wereld hierheen gevoerd worden om mekaar te kunnen fotograferen en filmen. Onder invloed van deze massapsychose vraag ik aan een Romeinse schooljongen even zijn boekentas neer te leggen om van mij een prentje te maken. Omringd door deze stomme 2000-jarige stenen hellingen, waarop vroeger 50.000 of 100.000 toeschouwers (de meningen zijn verdeeld) naar hartelust van de wrede spelen konden genieten. Dat is wel een ontroerend moment. En ik kom tot de vaststelling

dat de beschaving sindsdien aanzienlijk gevorderd is. Nu het een handvol vechters zijn die zo'n grote massa kijkers de stuipen op het lijf kunnen jagen. En het afwerpen van een atoombommetje zo af en toe, in de ruimte en tijd ten hoogste kan beschouwd worden als een oprisping van diep onderdrukte instincten. Tweede vaststelling. Dat een man met zwart haar, boord en das en zonder stadsplattegrond of fototoestel in de hand, zich best voor een inboorling kan laten passeren. Want de met een officiëel (wolvin)kenteken gemerkte verkopers van dia's en andere prullen van souvenirs, besparen mij opvallend een demonstratie van hun opdringerigheid. Er komen dus ook veel Romeinen in dat Colosseo. O.a. op het middaguur heel de (rijpere) schooljeugd van een mijl in de ronde en van beider kunne. Zonder tassen meestal, maar met een stapeltje ingeriemde boeken in de hand. Niet om te studeren natuurlijk. En evenmin om de vrome herinnering aan de martelaren levendig te houden. En lamme nozems die op vreemde meisjes zitten te wachten. In de zon de illusie koesterend, zoals de vreemde mannelijke bezoekers, dat in andere landen de vrouwen beter en schoner zijn. Maar ik moet er aan toevoegen dat deze jongens na zonsondergang heel wat levendiger en beweeglijker worden. De boog kan immers niet bestendig ontspannen blijven.

VATIKAAN

Akkoord, zegt Carlo die 's morgens zijn lichamelijk weerstandsvermogen heeft gesloopt door al de musea van het Vatikaan te bezoeken. Akkoord. We moeten eerbied hebben voor andermans opvattingen. Voor de godsdienst. Maar wat hebben al die fantastische rijkdommen in hemelsnaam nog met de godsdienst te maken? Ik heb gekotst van de schaamteloze weelde, waarmee de gerokte heren zich in de loop van de geschiedenis hebben laten omringen. Niet tot meerdere glorie van god, maar kort en goed gezegd voor hun eigen onverdeeld plezier. En in 1960 tellen massa's lieden nog

aan de lopende band hun 300 lire neer om er een vluchtige blik op te werkpen. Eén uur voor sluitingstijd sleuren opgewonden nonnetjes nog hele stoeten schamele kinderen de trappen op. En wie heeft daar baat bij? De vraag stellen, is ze beantwoorden. In de klassieke beeldengalerij zijn alle naaktsculpturen van een soort schelp of een vijgeblad voorzien. Nummer 24 had echter zijn kuisheidszegel verloren. En wat zie ik daar. In de plaats van de phallus, een holletje. Dat is toch onmenselijk. Waarom hebben dan de potentaten die heidense scheppingen niet op hun plaats gelaten voor wat ze waard waren? Of wil dat zeggen dat na hèn de mensheid maar beter uitsterft? En dan de Sixtijnse kapel, die de vrouwen slechts mogen betreden met hun kledij in overeenstemming met de heiligheid van de plaats. Ik heb een begijn als nicht, en die zegt altijd dat het huis van god niet mooi genoeg kan zijn. Maar dàt is geen huis van god meer met die bestendige kakelende, schuifelende massa daar binnen. Het is geen markt, een beurs, een kermis. Appartamento Borgia. Stanze e loggia di Raffaello. Salle di Espozione della Biblioteca. Geen huis, zeg ik. Maar paleizen van machtige kerels, die met magische trukjes andere mensen voor hun privaat genot aan het werk hebben gezet. Geld geschooid over heel de christelijke wereld in een tijd dat de mensen nog stierven als vliegen van de honger en de pest en zo. Het er goed van nemend terwijl ze de kans kregen, en aan al de schamele gevers de hemel belovend, voor later. En nu anno 1960 lopen de mensen zonder protest door die eindeloze zalen en gangen. Kijken door een raam en zeggen: Tiens, daar groeien sinaasappelen in de tuin. En bij het buitengaan werpen ze nog wat extra-muntjes in de reusachtige marmeren vaas aan de voet van de wenteltrap. Wat zegt ge daarvan? Wel, antwoord ik aan Carlo. Ge herhaalt de argumenten van de protestanten. Mijn vriend pater Van Dam weet het allemaal net zo goed als gij. En hij zegt dat de kerkvorsten ook maar mensen zijn met kwaliteiten en gebreken. Dat hun vergissingen de beginselen niet aantasten. En dat ondanks alles de katholieke kerk de enige waarheid verkondigt, want dat

ze anders al lang niet meer zou bestaan. En dan is er ten slotte nog de zuivere goddelijke genade. Een bovennatuurlijk geestelijk gebeuren,buiten alle zichtbare materie om. Goed, zegt Carlo strijdlustig. Maar wie geeft aan een ander het recht van mij te dicteren wat ik vrijdags moet eten en zondags moet doen? Maar gij laat toch door niemand aan uw rechten raken, replikeer ik. Vrijdags cannelloni in de Taverna Margutta en zondags „Volare" zingen in het Caffè degli Artisti. En toch wordt ge niet met de vinger gewezen. Het is waar, geeft Carlo toe. Rome is een wonderbare stad. Een rots. Met duizend kerken. Als ik ooit rijk word, bouw ik hier ook een tempel. Doe dat niet, zeg ik. Ge zoudt fanatiek worden en iedereen verplichten voortdurend Campari te drinken.

NEGERIN

Langs een eng trapje achter een houten tribune kunt ge afdalen naar de crypte van San Pietro. Tot bij de sarcofaag van Paus Pius XII. Een witte marmeren tombe met gulden letters in een bleekgrijze kapel, indirect verlicht, met rozen, een toevallig koppel biddende nonnen en een imponerend sereen klimaat. Dat spoedig door drummende taterende mensen verpest wordt alsof het hier slechts een minder spectaculaire afdeling van een soort museum Spitzner is. Hetgeen u natuurlijk nogal choqueert. En dan ziet ge plotseling een grote schone negerin verschijnen. Van kop tot teen feestelijk uitgedost in alle kleuren van de regenboog. Die energiek een hele vrouwenbond met boodschappentassen wegduwt om neer te knielen bij het graf en er een hele tijd godvruchtig te blijven bidden. Ge volgt dus de negerin die zo'n opvallend lesje in pudeur geeft aan de witte gelovigen. En ge stelt vast dat onder de volgende gewelven de mise-en-scène rondom de overige pauselijke sarcofagen heel wat minder kostelijk is. Zo komt het dan dat iemand zijn tas op de tombe van Innocentius. Papa. IX. neerlegt om zijn schoenveter vast te binden. En zo bereikt ge dan een binnenkoertje,

waar een waterrad draait en waar ge even aan het fel verblindend licht moet wennen. Zodat ge bijna uw negerin verspeelt, die in een souvenirshop verdwijnt. Waar kleine naarstige nonnetjes achter de toonbank staan en allerlei religieuze snuisterijen te koop hebben. B.v. plastieken sleutels van Sint-Pieter of de hemel met een thermometer op, pennemesjes met de basiliek, soldaatjes van de Zwitserse wacht, schouwgarnituren met horloges in de vorm van de kerk. Die de nonnetjes duchtig doen blinken met hun poetsdoek als ze eventjes niets anders te verrichten hebben. En terwijl de negerin stapels kleurfoto's van de paus koopt en een handvol medailles. Een nonnetje intussen achter haar rug grimassen maakt en pret beleeft omwille van het soort overgordijn met kleine kwastjes dat om haar hoofd gewikkeld is, ziet ge daar zo maar op de toonbank de diploma's te koop liggen voor het verkrijgen van de pauselijke zegen. Mits betaling van 2.150 lire. Bovenaan staat er een gekleurd portret van Johannes XXIII en dan volgt de tekst: „Très Saint Père et Madame Maurice Roland implorent humblement la bénédiction Apostolique et l' Indulgence Plénière „in articulo mortis" lorsque repentants mais, ne pouvant se confesser ni communier, ils invoqueront de bouche ou au moins de coeur le Saint Nom de Jésus". In een volgend winkeltje onder een rij engeltjes in gebakken aarde betast ge zijden sjaals van 2.500 lire die ge in om het even welk warenhuis voor 1000 lire kunt kopen. Maar met bloemen of abstrakte vlekken dan en deze hier zijn bedrukt met de hele basiliek van San Pietro. Nochtans worden er in die shops wel flinke zaken gedaan. Als nu even later op het voorplein de negerin met roze handpalmen onder een fonteintje haar dorst gaat lessen, dan laat ge haar definitief aan haar lot over. Een slons van een vrouw komt op u toe en stopt een klein boeketje roze anjers in uw vestzakje. En aan haar moogt ge geven wat ge wilt. Het is een tuiltje van negen bloemetjes. Een even aantal, dat mag nooit. Want dat brengt ongeluk, begrijpt ge? Nee. Ge begrijpt het niet. Maar ge weet nu wel wat de mystiek u hier van alle kanten duchtig beloert.

C. Ch. Mout

EMBRYONAAL

op dit station
kan ik maar een kaartje krijgen
enkele reis
en ik weet niet waarheen
toch heb ik het genomen
noodgedwongen
een onbekend avontuur
gaat zich ontvouwen
ik heb het kaartje in mijn hand
een reischeque op de eeuwigheid

goed voor het leven

staat er op
maar ik wacht met instappen
ik ben nog niet geboren

AVONDLIJK PRELUDIUM

Op een kleine zomeravond
wil ik je weer ontmoeten
als de bomen groen zijn
en een eenzame fluitmuziek in de lucht hangt.

Jij zult luisteren,
kijkend naar de vogels
die zwervend door de lucht
een vreemd ballet dansen.

Maar plotseling
zul je van de grond zweven,
je zult je voegen bij de vogels
en op de cello van het duister
speel je een droeve melodie.

Vertel me waar je vandaan komt.

Zeg het niet.
Zeg niet,
dat de bloemen niet echt zijn
en de wolken
requisieten van de storm
waar de wind toneelmeester is.
Voor vanavond
wil ik nog geloven
in de noodzaak
van hun waar bestaan.

Nu de reiger
voor mijn raam
weg is
ben ik geheel
alleen.
Zelfs mijn gedachten
heeft hij
in een verre wiekslag
meegenomen.
Alleen mijn hoofd
en mijn armen en benen
zitten nog in een stoel,
een windvlaag
heeft mijn ogen weggevoerd.
Straks, als de nacht valt,
zullen ze als nieuwe sterren
door het duister staren.

de dichter
staat
als een brug
naar een onbewoonbare
overkant
waar het leven onderdoor stroomt

Adri Laan

POGING TOT BEGRIP EN AFSTAND

De hedendaagse moderne kunst staat omgeven met wantrouwen jegens de antwoorden die de mensheid zichzelf verschaft heeft op de vraag naar de zin van het leven. Is hier echter sprake van bezonnen wantrouwen?

De vormen van moderne kunst, die hier terzake doen, moeten eerst wat nader aangegeven worden.

We blijken te worden ontroerd, wanneer een mens artistiek tot uitdrukking brengt wat hem en de anderen met elkaar verbindt — en dat is thans vooral onze onmogelijkheid om tot een vergelijk te komen met het leven. Ook bij herhaald natellen is onze rekening niet kloppend te krijgen en zelfs wie nog God invult voor het ontbrekende, neigt er naar zichzelf de volgende seconde te arresteren wegens fraude.

Op deze ontoereikendheid resoneert ons leven, als op een holle trommel. Eenvoudige illusies — het gezellig leven, de „vooruitgang" — dreigen op dit klankbord geen draagwijdte van enige betekenis meer te krijgen. Er blijft de kunstenaar slechts één gecompliceerde waan, waarmee hij een tikje dwaas staat te jongleren: de illusie, dat het zin heeft de „laatste illusie" te ontmaskeren en kenbaar te maken. Het elkander met de vinger aanwijzen van de neerslachtige tweeslachtigheid van het leven blijkt ons hoogste middel tot communicatie.

Men kan daarvan zeggen, dat zulke communicatiepogingen, indien geslaagd, blijken te boeien. En daar heeft men te maken met moderne kunst in haar hoogste vorm, waarin dus de menselijke tragiek — zo bitter en zo zoet tegelijk — optreedt. In literatuur, in toneel, in Marceau's recentste mime, in poëzie, in beeldende kunst. Met muziek, behalve als lied, en met de dans, behalve als ondersteuning van een verhaal, weet ik me geen raad.

Niet eens in de allesomvattende twijfel, maar —

een millimeter verder — in het weloverwogen besef van zijn ontoereikendheid zou de moderne kunstenaar zijn uitgangspunt moeten vinden. Op deze gedachte steunen de volgende overwegingen, die opgevat dienen te worden als een poging tot begrip en afstand van de moderne kunst.

Dit mikpunt biedt het voordeel, dat men zich enigszins kan verheffen boven de gigantische artistieke verwarring dezer dagen. We laten er een ontzagwekkende hoeveelheid creativiteit mee achter ons, die hier niet meespeelt: van Nederlandse hoorspelen tot Parijse boulevardkluchten, van zondagsschilders tot beminlijke, kundige impressionisten en tevens alle toegepaste, versierende kunst.

L. J. P. Braat, die met zijn prognose van tien procent houdbare artistieke waar — in de Kroniek — me naar oude aantekeningen deed grijpen, heeft dat getal inmiddels — volgens Doelman in de N.R.C. — teruggebracht op vijf. Ook bij mijn uitgangspunt blijven er maar weinig kunstenaars over. Daarbij verkeert een groep sinds enkele jaren aandacht eisende beeldende kunstenaars, die net zo hoog — of wellicht hoger — mikken als ik in theorie. Ik bedoel de Informelen. Dat ik hen het eerst betrek in deze overwegingen heeft praktische zin: hun werk is ongetwijfeld hooggeprezen en tevens, naar mijn opvatting, illustratief voor het gevaar, dat de moderne kunst op velerlei terrein bedreigt en haar in discrediet dreigt te brengen. Zo verneder ik deze schilderijen misschien wel tot een kunstfilosofisch hulpmiddel, maar daar geven ze ook wel wat aanleiding toe.

Op het eerste gezicht nu staan ook deze Informelen geheel wantrouwend tegenover de vanzelfsprekendheid van het leven en de daaraan verbonden vormen. Maar ze maken één beslissende uitzondering: ze doen in hun werk een gooi naar absolute waarden en tonen dus een uiteindelijke felle opstandigheid.

Er blijft de mens, zoals de zaken ons thans voorkomen, geen andere keuze dan die van een „laatste opstandigheid", zal men opmerken. Het criterium is evenwel, waar men het verkeersbordje plaatst, dat de

verstandelijk voorgeschreven maximum snelheid opheft.

Ik heb de indruk, dat de moderne kunstenaar zich op de tenen dient te begeven naar de rand van het niet te dempen gat, ervarende, dat het zich verwijdt, naarmate men het benadert. Ik heb tevens de indruk, dat de Informelen er romantisch en idealistisch meteen middenin springen. Daarmee slaan ze de fase van de aanvaarding van het menselijk tekort over in een short-cut, die echter alleen op een misleidende manier tot snelle resultaten voert. Zij plaatsen hun verkeersbord midden in de bebouwde kom. In elke artistieke uiting kan men een leegte zichtbaar maken door de omtrekken ervan te markeren. Vooruitgang boeken betekent dan voorlopig slechts de leegte een scherper contour geven, het definitief tekort schrijnender omlijnen. Eén stap verder wacht het Niets, van waaruit men nietszeggende vormloosheid produceert. De moderne kunst zou zich, meen ik, gespannen op en om die grens moeten bewegen, waarbij geen waarschuwende knipperlichten staan. De moderne kunstenaar, wiens werk en leven op elkaar dienen te passen als in een handslag, vult dan zijn leven als een tamelijk onbeschreven blad met zijn werk — naar het onbereikbaar, maar lokkend middelpunt toe, in een spiraalvorm het naderend, steeds beseffend, dat een spiraal nooit tot een gesloten cirkel wordt.

Dat verlengt zijn kortstondig, sterfelijk leven niet; het kan het slechts intensiveren en hem misschien slechts gevoeliger laten lijden aan het gebrek geen god te zijn.

Dan zoekt men in eerste instantie niet naar absolute, ongekende vormen, die als door een godenhand te kneden zouden zijn uit Niets. Dan voegt men het vindbare, bestaande, op een nieuwe manier aaneen, vertrouwende en hopende, dat achter de constructie het onzegbare zichtbaar wordt.

Zo'n werkstuk kan eventueel volmaakt zijn, maar dan alleen in die zin, dat het een doeltreffend werktuig is om er de onvolmaaktheid van het menselijk bestaan mee te demonstreren.

Wie meent, dat de onvolmaaktheid vanzelfsprekend

onvolmaakt moet worden weergegeven, stelt zijn kunstpogen toch weer al te snel absoluut. Hij vergist zich, zoals een toneeldecorontwerper zich vergallopeert, die een armoedige scène moet inrichten en zijn rekwisieten in een uitdragerij gaat zoeken. Niet voor niets luidt de opdracht van een regisseur in zo'n geval: „Lelijk en armoedig, maar wel mooi en rijk." Dat is heel duidelijk alleen in schijn een paradox. Er is sprake van twee zeer verschillende factoren: de *gedachte,* die moet worden overgebracht — die mistroosting kan zijn of hoopvol, eng of leuk —, en de *vorm* waarin die inhoud moet worden vervat — en die kan alleen maar zo sterk mogelijk zijn om te voldoen.

Vormloosheid is dus ernstig te veroordelen. We beleven thans een streven naar volstrekte non-figuratieve kunst, die berust op ontwijking van de vorm. Deze wens kan ontstaan uit machteloosheid en is dan niet de moeite waard om verworpen te worden. Ze kan echter ook mikken op de innige behoefte om nieuwe, hogere, niet eerder ter wereld vertoonde, vormen te creëren. Dat laatste is bij de Informelen aan de orde. Hun kunstwerken leveren echter meestal ten hoogste interessante indicaties op aangaande het levenskunstig tekortschieten van de mens. Ze moeten eerder filosofische experimenten genoemd worden dan artistiek voldragen prestaties. Wat dat betreft is er wel een verhelderend verband te vinden tussen het befaamde totaal witte vlak van Malevitch en de doeken als aangerande muurvlakken van de Informelen. Malevitch voerde de theorie tot in de uiterste consequentie. De Informelen lijken me bijtijds te vluchten in de vage intuitie; bijtijds in zoverre ze er een direct opvallende steriliteit mee voorkomen.

Er zijn bij deze schilders (en bij enkele beeldhouwers) ongetwijfeld mensen, die zich bezinnen op wat ze uitdagen. Ik kan hen toch niet anders zien dan als kunstenaars, die weliswaar niet plompverloren in het Niets duiken, maar er wel hoopvol met één hand in roeren, menende er de ongeziene vormen uit op te vissen, verwachtend zo eindelijk het kleed van de keizer te voorschijn te trekken.

Hun werken blijven overigens huns ondanks „oude" vormen bevatten. Wanneer zo'n doek, of collage, of beeldhouwwerk, of constructie, of reliëf emotionele overdracht tot stand kan brengen, blijkt die communicatiemogelijkheid te berusten op het herkenbare element in het werk. En het menselijk oog herkent natuurlijk meer dan men op het eerste gezicht zou menen. Het associëert voortdurend en trekt al naar zijn ervaringen vergelijkingen met de mikrokosmos en de makrokosmos, met doorgebroken aarschollen, met beürineerde muren desnoods. Bovenal verschaffen de kleuren onbewuste aanknopingspunten met eerdere belevenissen.

De Informelen hebben dat natuurlijk ook ontdekt. Bij hun toegespitst vermijden van figuratieve elementen werpen ze ascetisch kleur na kleur van hun palet en zoeken ze hun heil in aardkleuren, in grijzen, in duinzand, Veluwezand, jute, ijzervijlsel, kippengaas en kopspijkertjes, wanhopig proberend de zichtbare realiteit te camoufleren, die hen telkens weer op de huid van hun doeken zit. Er is ongetwijfeld veel verschil van werk tot werk. Men herkent gemakkelijk de naieve, woedende absoluten en daartegenover de verfijnder hoogstrevers, plus alle nuances daartussen. Dat biedt het voordeel, dat men bij het beschouwen van deze schilderijen niet alleen wat filosofie kan bedrijven, maar ook wat psychologie. Alleen: daarvoor behoort men geloof ik geen schilderijen te gaan zien.

De manifesten, tussen haakjes, die deze kunstenaars voortdurend aan de P.T.T. en hun catalogi toevertrouwen, zijn zonder uitzondering merkwaardige collecties bizarre woorden. Wanneer ik aanhoud, dat bij een hedendaags modern kunstenaar zijn werk en zijn leven niet onafhankelijk van elkaar kunnen lopen en vaststel, dat zulks uitermate sterk geldt voor kunstenaars, die hun werk volstrekt stellen, zouden de Informelen zich reeds met hun credo's en pamfletten geheel buitenspel gezet hebben. Want zoals schilderen voor hen een daad is, dient ook het gebruik van woorden voor hen beladen te zijn met consequenties. Hun gratuite, aan de Dada ontvreemde kreten geven die indruk zeker niet. Wanneer ze leefden zoals ze schrijven,

of gedachteloos onderschrijven, waren ze zeker geen behoedzame huisvaders of vriendelijke academieleraren — en dat zijn ze wel. Men moet dus optimistisch aannemen, dat ze zo min naar hun woorden leven als ze er vergeefs naar proberen te schilderen.

Interessant is dat de bij deze schilders zo kenmerkend afwezige vorm in aanleg, zij het in mindere mate, ook ontbreekt bij proza, poëzie en toneel, die experimenteel genoemd worden. In dit selectere, meer intellectueel gerichte gezelschap, kan zich de poëzie nog de meeste vormloosheid permitteren zonder op slag als flauwekul gesignaleerd te worden. Waarmee ik bepaald niet wil suggereren, dat *alle* experimentele poëzie *helemaal* uit onzin zou bestaan!

Toneel kan heel weinig vormloosheid verdragen; tenslotte heeft men hier van de eerste claus af te doen met menselijke gestalten, die op een plankier rondlopen en zo ligt de eerste realistische herkenning voor de hand. Ionesco, Adamov, Beckett en Schéhadé zijn gedwongen hun gedachtenwereld rondom deze eerste realiteit heen te bouwen. Soms lukt het hun snel een surrealistische sfeer op hun — vaak tot schimmen gereduceerde — personages te planten, waarna zich mogelijkheden openen om een aanvaardbaar verhaal op de voorgrond een diepzinniger echo op het tweede plan mee te geven en tenslotte zelfs verhaal en echo plezierig te doen samenvallen.

De Zwitser Friedrich Dürrenmatt beoefent deze kunst, meen ik, tot dusver het zindelijkst, steeds uitgaande van de menselijke gestalte op het toneel die hij wel aankleedt, maar nooit verdoezelt. Ionesco, Beckett en de meest vrijblijvende van dit drietal, Schéhadé, maken er nogal eens hoorspelen en schimmenspelen van.

Wanneer nu deze experimentele toneelschrijvers geheel zouden gaan werken als de absolute non-figuratieven in de schilderkunst, zouden ze trachten de menselijke figuur van het toneel weg te dringen. Typisch is, dat er in aanleg al zoiets gebeurt, maar ze kunnen toch niet veel verder gaan dan de personages achter schermen te plaatsen, waardoor ze verlaagd worden tot silhouetten (Ionesco's Tueur sans gage), of in vuilnisbak-

ken te verstoppen (Becketts Fin de partie), of van mannen vrouwen te maken of wandelende bomen (Schéhadé's L'histoire de Vasco). Misschien miskennen ze het uitgangspunt van hun kunst nog eens zozeer, dat ze via de schijngestalten van pygmeeën of reuzen tenslotte honden of nog liever kippen de rollen laten spelen. Dan is de objectieve wereld waarlijk overwonnen en kan het vormloos blaffen en kakelen eerst goed een aanvang nemen.

De experimentele prozaïst tenslotte dreigt eveneens zijn medium te corrumperen, weigerend er van uit te gaan, dat woorden beperkte instrumenten zijn, die niet volstrekt in zeggingskracht worden door ze totaal de te ontnemen. „ . . . laat de letter het woord niet kennen en het woord de zin niet opdat het vlees kan worzin te ontnemen . . ", schreef Bert Schierbeek in het overigens uiterst boeiende tweede hoofdstuk van *Het boek IK*.

Bij nader inzien is het dus niet verbazingwekkend, dat ook de schilders, die naar ongekende vormen, naar een doorbraak uit de beperkingen zoeken, hun medium meer en meer loochenen en zand, draadnagels, buisjes, lappen en wat niet al gaan gebruiken inplaats van verf. In hoeverre deze Informele kunst een voortzetting is van het Dadaïsme en het surrealisme — die beide eerder thuishoren in de literatuur meen ik — is een vraag, die maar even buiten beschouwing gelaten moet worden, zoals veel, dat onmiddellijk aan deze overwegingen vastzit en om een nader onderzoek vraagt.

Het lijkt me nu wel duidelijk, dat toneelschrijver, schilder, poëet en prozaïst zich in deze gevallen dreigen te bezondigen aan een onzindelijk gebruik van hun medium. De schilder kan zich, en anderen tevens, het gemakkelijkst begoochelen en in schijn ontkomen aan de wet, dat men de beperkingen van een medium moet weten om te zetten in winstpunten om een kunstwerk te doen ontstaan. Elk streeft er naar alle perken te buiten te gaan. Maar zoals „la condition humaine" het leven zijn belang geeft, zoals de dood spanning verleent aan het leven, zo bestaat een kunst bij de gratie van haar beperktheden. Dat blijft gelden, wanneer men de

kunst in dienst stelt tot onthulling van het menselijk tekort zelf.

Daarom moeten we beginnen met allereerst de eis van zindelijkheid te stellen en met wantrouwen geladen zijn tegenover het vrijblijvende blaffen en kakelen, waarbij blijkt, dat een blaf meer of een kakel minder, een tafereel meer of een scène minder, een spijker meer of een ons zand minder, er niet toe doen.

Ik kan daarom niet geloven in het ontstaan van een non-figuratieve kunst, die ook werkelijk geen herkenningspunten heeft. Wel lijkt me de gedachte aanvaardbaar, dat een modern kunstwerk wellicht het frappantst is, wanneer de figuratieve herkenning gering is en toch doorslaggevend aanwezig. Het laat zich denken, dat men in het aanvangsstadium van de moderne kunst van beide standpunten uit voorlopig tot nagenoeg dezelfde resultaten komt. Maar op den duur zal het essentiële verschil in uitgangspunt moeten blijken. Dat verklaart waarom mijn opvatting van moderne schilderkunst ogenschijnlijk het dichtst benaderd wordt door kunstenaars als de Informelen. In beide gevallen is er het besef van de beperkingen — ik pleit voor aanvaarding en gebruik er van — de Informelen zijn overgegaan tot bestrijding ervan.

„Naar het leven vertaald" betekent het verbeten gevecht, dat thans geleverd wordt met de verschillende media — waarbij men ook ziet gebeuren, dat beeldhouwers gaan schilderen en schilders reliëfs maken, de media zich dus gaan vermengen — „naar het leven vertaald" betekent dit dat ze niet akkoord gaan met het menselijk bestaan. De on-eindige spanningsloze grijsheid, die een leven zonder dood zou kenmerken vindt men gemakkelijk terug in de recentste Informele werken. Men kan er aan toevoegen of weglaten wat men wil, er verandert niets wezenlijks aan de slechts vage indruk van verlorenheid en verworvenheid, die onverminderd, onvermeerderd, onverwerkt is. Levens-„kunst" houdt in te kunnen leven met de dood op de hielen. Er wordt thans juist door die kunstenaars, die ongetwijfeld de avantgarde genoemd moeten worden, met de dood gestreden „in grote vertwijfeling", zoals

de predikanten dan plegen te zeggen.

Is dit misschien een typisch westerse, of beter, na-christelijke ontwikkeling? Verreweg de meeste van deze avantgardistische kunstenaars zijn niet-christelijk. Evenwel, twintig eeuwen christendom en daaruit ontstane filosofiën verdampen niet in enkele decennia. Juist bij de afwijzenden en zeker bij de schilders onder hen, die zich noch diepgaand met filosofie noch met theologie plegen bezig te houden, blijven vooral de minder kernachtige bijproducten treiterig aanwezig. In het opzettelijk negeren demonstreert men de aanwezigheid ervan en het ziet er naar uit, dat er in hen een hang aanwezig is naar een primitief christendom, met een nadruk op de onsterfelijkheid, op de overwinning van de dood, die het essentiëel doet verschillen van het volgroeide christendom. Zo drukt een vertekend christendom zijn stempel thans niet alleen op een maatschappij, die in feite niet zo christelijk meer is, maar ook op haar individuen, die, nog altijd niet te publiekelijk, zich geen christenen willen noemen. Ik vraag me daarom af: voeren de Informelen thans zelf, nu het steunpunt van een algemeen aanvaarde westerse religie is weggevallen, een wanhopiger strijd met hun sterfelijk-zijn, dan ze als christenen zouden hebben ervaren? Ook al coquetteren velen hunner met het mystieke Zen-Boeddhisme?

Het klinkt een beetje grappig om vast te stellen, dat juist het werk van deze kunstenaars in deze tijd het best voldoet als religieuze kunst. Altijd demonstreren deze uitingen het menselijk onvermogen en een biechtelement is er niet vreemd aan. Daarin vermag ook de wat vrijzinniger christen zijn problemen met gemak te herkennen. Predikers kunnen aan de hand van deze kunstwerken met een weinig inzicht uitstekende preken houden. Zoals bekend is dat volslagen onmogelijk geworden met religieuze kunst, die van simpele diepgelovigen afkomstig is. Die levert slechts plaatjes bij een oud sprookjesboek, waarvoor de religieuze literatuur nog steeds nieuwe versies aandraagt. De theologentongen komen pas los bij twijfelachtige kunst, bij toneelstukken bijvoorbeeld, die door atheïsten zijn ge-

schreven: Sartre's *Le diable et le bon Dieu;* Becketts *En attendant Godot;* Archibald McLeish' *J.B.*.

Ook dat is begrijpelijk. Sinds de twijfel als zuurdesem bij de moderne voorganger zijn entree heeft gemaakt — en ook wel eens als een modieus speeltje wordt gebruikt — zijn Kaïn en Judas interessanter geworden dan Abel en Johannes, om maar niet over Jezus zelf te beginnen.

De moderne, meestal naar het non-figuratieve neigende kunst, is zo boeiend en explosief omdat ze met alle middelen zoekt naar de zuiverheid, waarbij dan steeds meer het doel de middelen lijkt te gaan heiligen. De gecompliceerdheid van ons leven doet ons haken naar simpele zuiverheid. Die wordt gevonden, in een onbevangen staat, in primitieve religieuze kunst, als van de Vlamingen en de ikonenschilders. Hier worden we gepakt door de naieveteit, een beetje vergetende, dat we deze ontroerende expressies alleen zo kunnen waarderen via de clementie ons door de tussenliggende eeuwen opgelegd. Verder speurende naar authenticiteit kijken we met vreugde naar plastieken van primitieve volkeren en luisteren we enthousiast naar folkloristische muziek. En ja, daar is zuiverheid te vinden. Maar die berust toch vrijwel steeds op een eenzijdige onbevangenheid, die niet sluit op de problemen van de westerse mens in 1960. De zucht naar zuiverheid wordt snel een vlucht in het verleden — waarbij natuurlijk niet gelet dient te worden op jaartallen, maar op ontwikkelingspeil, want Plato, Kant en Shakespeare zijn eerder tijdgenoten van wie dit leest dan Elvis Presley en Tommy Steel.

Niettemin: deze naïeve zuiverheid heeft haar waarde — als herkenningspunt. Niet in het optreden van Elvis Presley allicht, maar wel in die van zingende zigeuners, van beitelende negerstammen, van wiegende gospelzangeressen, van penetrante volkszangers als Blind Lemon, . . . en zelfs in de vorm van onze eigen, vitale Johnny Jordaan waag ik te zeggen.

Van Johnny naar Karel (Appel) is hier niet zover; het verschil in accent is gering. Ook bij Appel is de authenticiteit buiten twijfel en ook in zijn werk ervaart

men een onbevangen, zuivere kracht, waaraan men veel afmeten kan. Hij neemt onversaagd tien pijlen op zijn boog, richt vrijwel alleen met zijn groot kleurgevoel en kan er op rekenen, dat tenminste één pijl in of nabij de roos treft. Waarna een van zijn vele collectionneurs dan tamelijk toevalligerwijs een waardevol schilderij koopt.

Hier, als bij de folklore, prevaleert de intuïtie verre. Dat kan daar goed, maar het kan nauwelijks meer in de moderne kunst, waar we het aanvankelijk over hadden. Schilders als Appel gaven tot dusver de toon aan en waarachtig niet alleen in hun prijzen per punt van het doek, maar ook gewis om hun artistieke niveau. Dat betekent echter alleen maar, dat de automatisten en de tachisten nog maar de aanvang van de moderne kunst markeren. Zij hebben geen last van de neiging tot „understatement". In het huidige stadium hebben de primitief en de intuïtief werkende een grote voorsprong, die hen maatgevend doet zijn.

De sporen van hun verf zijn tegenwoordig nog niet droog of ze worden al naarstig gedrukt door een menigte van op winst en erkenning beluste navolgers, die geweldig doende zijn de situatie nog te vertroebelen. Ze profiteren daarbij niet zelden van de vrees van critici en kunstorganisatoren om genieën mis te lopen. Zelfs de liefste impressionist voelt zich thans gedrongen om van het ene op het andere doek „abstract" te gaan werken. Abstract werken bezorgt kleurgevoelige en met decoratieve aanleg snel aardige resultaten. De ateliers puilen uit van de enthousiast en met grote vaart geschilderde doeken. Wie er op slag wijs uit kan worden — zonder de geestelijke achtergrond van de betrokken schilder te kennen — mag de vinger opsteken.

Would-be dichters lenen hun barokke woordenschat aan voor publiciteit gevoelig geworden schilders en ze voorzien kostbare pamfletten vol dure reproducties van epaterende slogans. Speculerende kunsthandelaren zetten zich er met geld achter. Wie niet begrijpt waarom het „publiek" voorbijgaat aan alle moderne kunst en met plezier zijn onbegrip tot gezond verstand ziet gepromoveerd door de vulgaire argumenten van de heer

Prange, die heeft nog niet ingezien wat moderne publiciteit vermag te vertekenen. Niet in het minst door de geinige verhaaltjes in de dagbladen over weer een (door een publiciteitsman geadviseerde) „gekke" kunstenaar, die nu zijn schilderijen per fiets of van een helicopter uit vervaardigt, dan wel er met veel ophef een miljoen voor vraagt.

Subtieler werk — van Corneille, Diederen, Poliakoff — is wel degelijk aanwezig. Het lijdt voorlopig nog onder het kenmerk minder spectaculair te zijn. De eerste honderd meter hebben de vitalisten hen met hun explosies ver achter zich gelaten. Op de lange afstand zullen de minder spontanen hen als hun gangmakers eren — en passeren.

Bij de beeldhouwers is de tendens niet veel anders. Hier dwingt het metier evenwel eerder tot een strengere vormgeving en een grotere reserve. De „understatement" doet hier nog veel opgeld als een doeltreffende methode om zich voor vals pathos te vrijwaren. Zo is het werk van mensen als Volten en Visser zeker wel zindelijk, maar dat is nauwelijks meer een verdienste wanneer men, zoals zij doen, de lippen stijf op elkaar houdt en de beschouwer laat gissen of men ook werkelijk iets zegt. De „understatement" is zo fijn, omdat ze de producent ervan ontheft van de consequenties. Ze biedt dezelfde suggestieve vrijblijvendheid als het krantebericht, dat begint met de geijkte aanhef: „Naar wij vernemen zou . . ." en dat is een berichtgeving, die de verantwoordelijkheid schuwt — omdat men zeer onzeker van zijn zaak is. Wie de „unterstatement" als voertuig voor zijn zoekende gedachten en voor zijn vormen heeft leren benutten, glijdt er gegarandeerd veilig mee langs voetangels en klemmen, als een fietser over een betonnen rijwielpad. Maar men kan er geen bergen mee bestijgen.

Misschien is voor ieder subtieler kunstenaar het gebruik van de „understatement" noodzakelijk om in zijn labiele, bruisende aanlooptijd de hygiëne te bewaren. Lipchitz' strakke, op het kubisme van Gris geënte plastiek uit zijn eerste Parijse tijd is waardevol en merendeels zuiver. Ze bevredigde de oudere, Amerikaanse

Lipchitz niet. Hij werd een beetje bang voor de steeds minder realistische vormen, die hij schiep. „Almaar wegnemen, wegnemen, wegnemen. Je gaat in de richting van een anorganisch leven. Je belandt in het niets. Ik moest uit het anorganische terug naar de natuur en toevoegen, toevoegen." Inplaats van te fluisteren spreekt Lipchitz al geruime tijd zeer luidop. Zijn beelden komen er nu „rond" voor uit, manmoediger, in een barokke stijl, die soms over de grens gaat, maar die steeds weloverwogen is en toch vaak ontwapenend onbevangen. Zo is zijn betekenis groter dan tot de imponerendste beeldhouwers te behoren. We zijn op zoek naar kunstwerken, die niet opgebouwd zijn uit een serie „understatements" en bijgevolg alles kunnen betekenen, maar die een gedachte, een inhoud, „vol" weergeven, zonder hol te worden. Lipchitz komt een heel eind.

Zijn er naast de zijne Nederlandse namen te noemen? Kneulman eventueel, wiens laatste werk naar Lipchitz aardt, maar zeker wel een typisch eigen expressie bezit. Couzijns vormen zijn, in mijn ogen dan, te zeer intuïtief en op goed geluk gegrondvest. Ze hangen zwaarmoedig in de lucht inplaats van met de ruimte te corresponderen.Vele van John Grosmans bronzen zijn daarentegen wel voorbeelden van samengang van hoge intelligentie en intuïtie.

Vage rhetoriek is dus een gemeenschappelijk kenmerk van veel thans vooropgaande kunstenaars. Men vindt haar bij Couzijn veel, bij de Informele schilders veel, bij Schierbeek nogal eens, bij Beckett heel veel, bij Ionesco's laatste stukken bij vlagen. Bij allen overheerst de intuïtieve benadering van wat ze vermoeden op het hart te hebben. Bijgevolg werken ze met een weigering jegens de consequenties van hun werk en schuiven ze de interpretatie ervan in belangrijke mate af op de toeschouwer of toehoorder. De sterke vorm, die geen misverstand toelaat, ontbreekt. Het gratuite, mooie of trieste gevoel heeft de overhand. Bij de anderen, daartegenover, domineert de kille, in de hand gehouden vorm, die van de kant van de beschouwer een gevoelsinjectie vereist.

Al dit experimentele werk, dat toch als communicatie bedoeld is, deelt handenvol vingerwijzingen uit, naar zoveel richtingen, dat vrijwel elke interpretatie mogelijk blijft. In de moderne muziek, waarvan ik niets afweet, blijkt het al precies eender. Ik lees in de Kroniek no. 4 een opmerking van Marius Flothuis over een gebruiksaanwijzing van een jong componist voor een octet. De gebruiksaanwijzing luidt als volgt: „De twaalf onderdeeltjes van het vierde deel kunnen in een zelfgekozen volgorde gespeeld worden. (. . .) Er zijn talloze mogelijkheden, maar niet ieder daarvan is zonder meer goed. De hier genoteerde bijvoorbeeld is ongeschikt. Dit met opzet. Het gaat er immers om dat de uitvoerenden hun eigen inventie en goede smaak kunnen aantonen, en zelf met deze muzikale bouwstenen een vorm trachten te vinden."

Misschien is er iemand, die deze artistieke prestaties beschouwt als nuttige invitaties tot zelfwerkzaamheid van de kunstconsument. Er is nog iemand geweest, die het daarop toelegde en zijn naam mag bij overwegingen als deze zeker niet ontbreken; ik bedoel Bertolt Brecht. Maar Brecht was bepaald niet vrijblijvend toen hij met zijn „Verfremdungs"-techniek het publiek tot eigen inzicht trachtte te brengen. Zijn maatschappelijk standpunt was dermate eenzijdig, dat er geen misverstand kan bestaan over zijn werk, ook al zijn Brechts stukken aanzienlijk grandiozer dan zijn in het openbaar beleden instelling eigenlijk kon gedogen. Eén van de mooiste voorbeelden van zijn V-effect vind ik zijn aanwijzing bij het spelen van King Lear. Brecht laat de koning, bij de verdeling van zijn land, een oude landkaart in drie stukken scheuren, om zijn publiek ervan te doordringen hoe waanzinnig het eigenlijk is, dat één man een land kan verdelen; kortom hoe onmenselijk het absolute koningschap is. Brecht ging zonder frases van de realiteit uit, maar zijn werk stijgt mijlen uit boven wat we als sociaal-realisme hebben leren ervaren. Zijn realisme verschafte hem alle mogelijkheden; hij maakte er gebruik van waar hij er nut in zag. Niet alleen in zijn stukken. Na de oorlog wilde hij van de Verenigde Staten naar West-Duitsland. De McCarthy-commissie ver-

hoorde hem. Er bestaat één bandopname, van Brecht zelf, van dit verhoor. „No, I'm not a communist", antwoordt hij in zijn vreemd Amerikaans de ondervrager. De McCarthy-commissie vond hem desalniettemin ongeschikt voor de westerse vrijheid en Brecht ging naar Oost-Berlijn, waar hij in een handomdraai odes dichtte op de Sovjetstaat. Maar in zijn stukken wist hij, van zijn eenzijdige waarheid uit, de werkelijkheid open te breken tot fraaie, sterke vormen. Hij schijnt woedend te zijn geworden tijdens het bijwonen in Parijs van een vertoning van *En attendant Godot,* zo vertelde mij een medewerker van Brecht. En hij had het plan het stuk op zijn manier op te voeren, met op de achtergrond projecties en scènes, die zouden getuigen van realistische, menselijke, opbouwende werkzaamheden. Zijn plotselinge dood heeft ons de kans op dit curieuze schouwspel ontnomen. Brecht wilde met zijn tendentieuze vormen de vormloosheid vernietigen . . . Uit de samensmelting van deze twee halve waarheden — leven voor de maatschappij: leven in onbegrip voor de ander — zou daaruit een dichtere benadering van de waarheid ontstaan zijn? Het is niet aannemelijk, maar belangwekkend zou het ongetwijfeld geweest zijn.

Brechts vormvastheid berustte natuurlijk op zijn geloof in de directe zin van zijn werk. De westerse moderne kunstenaar vermoedt daarentegen de zinloosheid van zijn leven, een gedachte, die wel nagenoeg juist zal zijn, al moeten we de vriendelijkheid opbrengen een kleine marge open te houden, waarin volgende generaties andere conclusies kunnen noteren. Maar het vagelijk en gratuit omgaan met dit vermoeden wekt wrevel. Men keert in zijn werk het leven, op zijn minst de wereld, de rug toe en wendt zich tevens met dit werk naar de anderen. Met vrijblijvende spelletjes blijven we vlak voor de drempel staan, bevreesd om de laatste stap te doen. Overschrijding van deze dead-line betekent immers, zo vermoeden we, het einde van alle activiteit. Deze, weinig heroïeke, vrees voor de consequentie kon ook wel eens een sleutel zijn op het inconsequent gebruiken van het artistiek medium waarin men zijn ziel en zaligheid — maar dan tot op zekere

hoogte — heeft gelegd. De informele schilder maakt filosofische vingeroefeningen, waardoor men hem ten hoogste als filosoof veroordelen kan en de mogelijkheid van zijn volstrekt schilderschap altijd nog openblijft. De musicus draagt slechts losse bouwstenen aan en laat de interpretatie veiligheidshalve over aan anderen. De experimentele prozaïst zegt, dat hij eigenlijk dichter is en verzint zelfs een nieuwe naam — proezie — waarachter hij zich verbergt. De schrijver tenslotte maakt filosofische overwegingen als deze, terwijl hij met een magistraal literair kunstwerk zijn meningen veel indrukwekkender — maar ook riskanter — kon vormgeven.

Blijven ronddartelen in de vrijblijvende vormloosheid moet niettemin een onbevredigende uitvlucht genoemd worden. Het komt me voor, dat er een uitvlucht van hogere allure is te vinden. Als al de niet-gelovige moderne kunstenaars zich er niet bij neerleggen, dat er zoiets als God bestaat — en ook dat is een mogelijkheid — zullen ze de zinloosheid van het leven moeten aanvaarden. Na bij volle bewustzijn te hebben geconstateerd, dat het toch allemaal zinloos is, blijkt dat men met zijn volgende ademhaling onwillekeurig zijn leeggeprate longen weer heeft gevuld. Het lieve leven is weer verder gegaan, ook al gelooft men er niet in.

Wat dan rest als levensmogelijkheid is of het Geloof met een hoofdletter of de parodie, die ik ook geneigd ben een hoofdletter toe te bedelen. Parodie. Maar dan de hoogste, die er te bedenken valt. Er bestaat geen kortere weg naar dit allerruimste relativistische kader dan de exploratie van het menselijk kenvermogen tot aan het einde van zijn mogelijkheden. Het is misschien niet meer dan een spitse uitloper op de man, die vel na vel opvult met speelsystemen, hoewel hij intelligent genoeg is om te weten, dat hij de bank toch nooit kan laten springen. Een uiteindelijke uitvlucht, een finale onzindelijkheid dus. Maar toch wezenlijk verschillend met dat Informele spelen met vermoedens. Want net zo min als een Amerikaanse jury wezenlijk de door de rechter ontoelaatbaar gachte vraag van de aanklager kan vergeten, net zo min is het mogelijk te niet te doen

wat de doordachte ervaring met het menselijk tekort in de geest heeft aangericht. Binnen deze parodie kunnen ineens weer alle vormen worden benut. Het niet-weten is dan geen romantische, modieuze slogan meer. Het is een bevochten inzicht geworden, dat weliswaar terugwijkt voor de vitale levenspraktijk, maar ook onvermijdelijk aan alle objecten en ervaringen een andere nuance geeft. Men heeft pas het recht de volstrektheid na te streven, wanneer de overdenking er aan is voorafgegaan. Dan heeft de kunstenaar natuurlijk het grootste gelijk, wanneer hij vaststelt, dat bij de waardering van een kunstwerk een optelling van alle aanwijsbare factoren net niet voldoet aan de imponerende som.
Men volgt echter slechts in schijn een kortere weg, wanneer men zich hals over kop in het surplus stort. Om tot het begin terug te keren: vereist wordt de parodistische aanvaarding, dat de mens en het denken zich in een spiraalvorm verdiepen en nimmer in een gesloten cirkel terecht zullen komen. Een gramofoonplaat zonder een gat erin is onbruikbaar, ja zelfs geen gramofoonplaat. Ik herinner me ineens architect Rietveld, die zei nooit kwaad te worden als papier onder zijn werkende handen scheurde. „Het is een eigenschap van papier, dat het kan scheuren. Daar moet je niet kwaad om worden, daar moet je gebruik van maken."

De beperkingen van het medium ombuigen in typische mogelijkheden, dat blijft meen ik de voorwaarde voor alle kunst. En laat dan het surplus maar komen, laat dan het tekort maar zichtbaar worden. Als men er nog geld mee verdient ook kan men er altijd nog alcohol voor kopen.

Albert Perdeck

HET SCHOT VAN ZARATOESTRA

Op een avond klopte Doña Concepción Zumalacarregui aan mijn slaapkamerdeur. Er had zich een verlate gast gemeld, die de stad niet voor het vallen van de duisternis had kunnen halen, en nu bij ons wilde overnachten.

Zulk een onverwacht bezoek vond mij niet geheel onvoorbereid. Het was uitsluitend aan het bestaan van deze ene, mij destijds toegewezen kamer, dat de „casa de Zumalacarregui" het recht ontleende zich ook *fonda* — hotel — te noemen, naast de meer wezenlijke functies van kroeg, restaurant, winkel en postkantoor, die het huis in ons haventje aan de Paraná-rivier binnen zijn houten wanden vervulde. Het tweede bed stond er tenslotte niet voor niets.

De pas aangekomene was een stevig gebouwde man van een jaar of dertig, met levendige, donkere ogen in een reeds verweerd gezicht. Gezeten op de rand van het bed begon hij zijn zware laarzen uit te trekken. Daarna haakte hij de beide revolvers uit zijn leren gordel, en legde ze op het tafeltje dat tussen de bedden stond. Het waren de toen algemeen gebruikte dubbelloops Colts, en zij getuigden van het feit dat ik met iemand te doen had wiens beroep het in het openbaar dragen van zulke formidabele wapens noodzakelijk, en dus officiëel geoorloofd maakte.

Aanstonds hoorde ik dan ook dat hij rechtstreeks uit de Chaco was gearriveerd, dat gebied vol gevaren van allerlei aard. Ik had er kort tevoren zelf iets van leren kennen toen ik in mijn hoedanigheid van haven- en riviertolk voor de een of andere transactie in de buurt van Corrientes, op de rand van de Chaco, moest zijn. Door wat ik gedurende die paar weken te horen en te zien kreeg was mij de herinnering aan een troosteloos en ongebaand land bijgebleven, bewoond door avonturiers die voor geen misdaad, in welke vorm ook, terugdeinsden.

Hij had, vertelde hij mij, het grootste deel van de lange reis te paard afgelegd, liever dan gebruik te maken van de raderboten, die reeds een vrij geregelde dienst op zulke afgelegen streken van de republiek Argetinië onderhielden. Het leek mij een hele prestatie, maar hij lachte om mijn bewonderende verbazing, en zei dat het allemaal een bagatel was. Als opkoper van de *quebracho,* de kostbare rode houtsoort, die alleen in de Chaco groeide, had hij dergelijke reizen meerdere malen ondernomen; hij kende de route en wist waar hij de paarden kon wisselen en waar onderdak te vinden. Het was natuurlijk waar, legde hij uit, terwijl hij zich ondertussen bedaard van zijn bovenkleding ontdeed, dat men in de bossen daar boven vreemde ontmoetingen kon hebben, bijvoorbeeld met de laatste, verbitterde Indianen, of anderen die zich tegen het indringen van de beschaving bleven verzetten. Maar het ging tenslotte alleeen maar om bandieten — *mierda, Señor!* — voegde hij er lachend aan toe. Als je een kerel was hoefde je je daar niets van aan te trekken. Meer liet hij er zich niet over ontvallen, maar ik was nu al lang genoeg in dit land om te begrijen waar het om ging: een mensenleven, en vooral het leven van een *Indio bravo* (een niet onderworpen Indiaan) was er nog net zo goedkoop als in de jaren van Juan Manuel de Rosas.

Toen hij begreep dat hij met een *gringo* uit Noord-Europa te doen had, veranderde hij van thema en begon tot mijn niet geringe verbazing over een zekere Nie-ét-sjee, een Duitse schrijver met wie hij blijkbaar veel op had, te spreken. Of ik hem niet kende. Ik vermocht de naam, op deze manier verhaspeld, niet dadelijk thuis te brengen, maar na wat heen en weer gepraat werd het mij duidelijk dat hij Nietzsche bedoelde, van wie ik toen niet meer kende dan de rare naam.

Die nacht, in dat huis van Doña Concepción, in dat afgelegen en onbekende La Bajada Grande aan de Paraná-rivier, zou ik voor het eerst in mijn nog groene leven kennis maken met *Also Sprach Zarathustra,* in het Spaans, en, kan ik er beter aan toe voegen: op zijn Argentijns; uit de mond van een man, die in het boek

kennelijk iets had gevonden dat hem in zijn sinistere bestaan tot geestelijke steun diende — iets stichtelijks zo te zeggen, dat hem bijvoorbeeld over het gebruik van zijn beide Colts kon heen helpen.

Wat hij er uit aanhaalde (hij kende de inhoud zoals een ander zijn bijbel kent) maakte op mij de indruk dat het allemaal en uitsluitend ging over het gebruik van geweld, het verheerlijken van een leven van gevaar, van oorlogvoeren, van onmeedogendheid en strijdlust.

Ik wist niet hoe ik het had. Dat was nu precies het tegengestelde van wat ik uit Europa aan idealen had meegebracht. Ik kon op dat ogenblik natuurlijk niet weten dat het hier om een ietwat eenzijdige voorstelling van Nietzsche's gedachten ging, een voorstelling waarin mijn Chacoman overigens niet alleen stond. Ik wist alleen dat ik dit alles nu als onchristelijk en onmenselijk verfoeide, hoe bekend mij deze muziek ook in de oren klonk. Want nog maar een vijftal jaren tevoren was ik zelf op Duitse scholen aan een opvoeding bloot gesteld geweest, waarvan de geest nauwelijks verschilde van wat men mij nu vertelde. Maar als trouwe discipel van Leo Tolstoy waande ik mij voor goed aan dit alles ontgroeid.

Geen wonder dat ik mij hoe langer hoe onrustiger voelde worden onder het gepraat van deze vreemde bezoeker. Aan de andere kant boezemde zulk een Old Shatterhand mij genoeg ontzag in om mij beschroomd te maken.

Totdat het mij toch te machtig werd.

Ik begon te protesteren, zonder nog direct Tolstoy zelf op de planken te brengen. Was dat wat hij daarnet over de oorlog aanhaalde niet eenvoudig idioot? „Een goede oorlog heiligt elke zaak", of: „De oorlog heeft meer groots tot stand gebracht dan de naastenliefde." Hoe kon een oorlog ooit iets goeds tot stand brengen? vroeg ik Tolstoy na. En dat zich verheffen tot Bovenmens, was dat niet louter opschepperij en grootheidswaanzin? En zo ging ik dan een poosje door, puttend uit het arsenaal van verheven idealen, waaraan ik in Amsterdam mijn hart had verpand.

Ik heb het schuchter genoeg gedaan, daarvan ben ik overtuigd. Hoe kon het anders, want zo verschrikkelijk zeker was ik nu toch ook weer niet van mijn opvattingen. Maar tot mijn schrik bleek alles wat ik tegenwierp hoogst irriterend op mijn kamergenoot te werken. Vooral het noemen van Leo Tolstoy scheen hem meer dan iets anders te ergeren. Nog liet hij mij een tijdje voortpraten, mij intussen alles behalve vriendelijk met zijn zwarte ogen fixerend. Toen opeens: „Wat? Geen geweld gebruiken? In een land als dit aankomen met de zoetsappigheid van Tolstoy, die op dit ogenblik in zijn seniele aftakeling eigen verleden aan het vergeten is — dat verleden toen hij uit vrije wil aan de oorlog deel nam, en een losbandig leven leidde, waarvan hij nu berouw beweert te hebben — nu hij tot zo iets niet meer in staat is?"

Hij moest goed op de hoogte zijn. Toch kon ik na zulke wrede aantijgingen van mijn vereerde Rus er het zwijgen niet toe doen, en zo is het gekomen dat wij in die tropische nacht, half hangend in het bed, met de klamboe over ons heen — povere bescherming tegen de ellendige muskieten die gonzend het debat accompagneerden — onze onverzoenbare levensopvattingen verdedigden, op een manier als mij nog niet eerder was overkomen. Met de twee dubbelloops revolvers op het nachttafeltje somber naar mijn hoofd gericht, heb ik mij met deze man in de vraag verdiept of wij ons door Nietzsche's heidense filosofie, met zijn Germaanse eigendunk en Wil-tot-de-Macht, op de ongebaande wegen van El Gran Chaco en van La Bajada Grande moesten laten leiden, of dat wij er beter aan deden ons aan het *niet-weerstaan-van-het-kwaad-met-geweld* te houden.

Plotseling weerklonk van dichtbij een schot, onmiddellijk gevolgd door een snerpende kreet van pijn.

„*Caramba!*", riep mijn Nietzscheaan, „*Carajo!*", trok bliksemsnel zijn kleren aan en gelastte mij hetzelfde te doen. Hij greep een van de Colts, drukte mij de andere in de hand, en wij sprongen het raam uit. Wij kwamen nog net op tijd naar buiten om er getuige van te zijn hoe ze de arme *peón* Fernandez met een

schampschot aan zijn hals en bloed over zijn kleren uit de greppel tilden, die het erf van Doña Concepción van het pad achter de woning scheidde. Daar had de arbeider zijn behoefte willen doen, maar een ruiter, na het voorval in de duisternis verdwenen, had op Fernandez zijn pistool afgevuurd, waarschijnlijk omdat het paard, geschrokken door de geluiden die de bezigheden in de greppel hadden begeleid, was gaan steigeren.

De wond bleek minder ernstig te zijn dan zich eerst liet aanzien. De vrouwen gingen het slachtoffer verbinden en verzorgen, en wij bleven in de gelagkamer napraten om van de opwinding te bekomen. Zowat alle mannelijke buren waren op de herrie af gekomen: de ploegbaas, een paar *peones,* anderen van de spoorweg, van de kade, en zo zaten wij daar in de zwoelte van het door een petroleumlamp karig verlichte vertrek, en ik hoorde ze over het voorval argumenteren als gold het een sportevenement.

Ik hield mij natuurlijk stil; Tolstoyaanse weerloosheid zou hier uit de toon vallen, dit was mij na het voorgaande gesprek samen met wat ik nu hoorde duidelijker dan ooit. Niemand van de aanwezigen veroordeelde het er-op-los-schieten van de ruiter. Integendeel, men bleek algemeen van opinie te zijn dat deze feitelijk geen blaam kon treffen. Een verstandig mens beseft nu eenmaal dat moordenaars graag uit greppels op je af springen, en moet je dan niet, wanneer je over een revolver of geweer beschikt, de eerste zijn die schiet? De andere geen kans geven, daar kwam alle strategie op neer. Toch was deze ruiter niet verstandig geweest. Als je schiet — dood! Schieten met als resultaat slechts een verwonding is dwaasheid. Daarvan kan alleen het gevolg zijn dat het slachtoffer zíjn beurt afwacht, om dan wraak te nemen, niet alleen op de dader van de aanslag maar zo mogelijk op zijn hele familie.

Mejor matarlos — je kunt ze beter dood maken — telkens weer had ik deze woorden uit de mond van mijn nieuwe landgenoten vernomen, en ook hier maakten ze opgang. *Mejor matarlos,* dit bleek de sleutel tot het ware Argentijnse leven te zijn, zonder dat er

een Nietzsche of welke andere filosoferende Germaan aan te pas hoefde te komen. Eigenlijk ook geen slechte samenvatting van wat mijn Chacoman mij tevoren aan wijsheid had opgedist.

Ze moeten hem dierbaar zijn geweest. Want toen wij eindelijk weer onze kamer hadden opgezocht, en moeizaam de klamboe om de bedden schikten, hoorde ik ze hem nog eenmaal met grimmige overtuiging mompelen: *Mejor matarlos!*

Of waren ze, bedenk ik mij nu na een halve eeuw, ditmaal voor de vervloekte muskieten bedoeld? Ik kan het werkelijk niet meer zeggen.

KORT BESTEK

De eerbied voor het leven

Ver beneden nul

Langzamerhand kan men menen te weten, uit ondervinding en uit documentatie, wat de misdaad en de misère geweest zijn waar het nazi-regime aan schuldig is. Wie de film *Mein Kampf* gaat zien, verwacht bevestiging maar nauwelijks nog nieuws te vernemen of ervan te leren. Maar wat er gebeurd is, is altijd nog weer te erg om te geloven en nooit erg genoeg om van te leren. Wat er ons van bijblijft, boven de afschuw van de totaalindruk uit, is natuurlijk de hartverscheurende aanblik van het ghetto van Warschau en hoe daar mensenlevens minder waard waren dan weggesmeten vodden; men moest er in kunnen slagen aan niets anders meer te denken inzoverre alle verdere activiteit in het leven gericht moest zijn op het wakkerhouden of wakker roepen van het besef van de onmenselijkheid van mensen en op de consequenties tot bestrijding van de gruwelijke besmettelijke ziekte der onverschilligheid voor het menselijk leven. Men brengt

deze consequenties slechts op voor armzalig geringe percentages van zich indienststellen der preventie van deze niet eens voorstelbare misdaden (maar door een SS-instructiefilm tot lering van het handwerk der misdaad bedoeld, bewaard gebleven!) Maar buiten dit alles om blijkt er toch nog van deze film ook het een en ander te leren dat men nog *niet* voorzien had: door de nuchtere rangschikking van hoe het alles in zijn werk ging, krijgt men duidelijker dan ooit voor ogen, dat Hitler niet alleen een misdadige fanaticus was maar dat hij gek was en aan het hoofd stond van een keurtroep van gekken, die wat hij schreeuwde naschreeuwden en hun muilen daartoe even wijd en verscheurend opensperden als hun Führer, en dat het Duitse volk gek genoeg was om zich hierdoor te laten leiden en heil te brullen tegen die heilloos schreeuwende onderkaken. De angstwekkende eindindruk van deze film is dat de massa van een natie aldus kon verworden en dat het niet anders kan dan dat die massa — dezelfden en hun zonen en dochters die weer net zo'n massa kunnen worden — ook nu nog bestaat. Dat elk volk wel aan massapsychoses kan blootstaan (het gezelschapsspel van het negerlynchen door welopgevoede groepen jongelui in de zuidelijke staten van Amerika is er maar èèn voorbeeld van) maar dat géén volk zo gevaarlijk fanatiek gek kan worden als het Duitse en door die onuitroeibare mentaliteit (want wat er op grote schaal ook uitgeroeid is, zoals bijv. de Joden, zeker is niet op grote schaal het mensentype dat het nazi-regime heeft uitgevoerd en heeft toegejuicht, van de voorgrond van het Duitse leven afdoende verwijderd). En daarom blijft het gevaar acuut en actueel, ook al prevelen millioenen: wir haben es nicht gewusst. En juist die „onwetendheid" heeft de gevaarlijkste vormen aangenomen in de technische verdeelde medeplichtigheid: de perfekte organisatie van de mensenverdelging door Hitler, Himmler, Goebbels en consorten samen heeft het mogelijk gemaakt, dat niemand de massamoorden beging want ze waren tot in de kleinste bijzonderheden onderverdeeld als in de lopende bandproductie van een tot het uiterst gerationaliseerd bedrijf. Het is de geniale

moordidee geweest van de germaanse nazihelden een systeem te ontwerpen waardoor de massamoorden zo onzichtbaar werden geproduceerd dat van de man die de orders uitschreef tot hem die er de laatste hand aan legde, niemand het geheel overzag, zodat heden dan ook door vrijwel een gehele natie het onboetvaardige koor kan worden aangeheven: wir haben es nicht gewusst!

Beneden nul

Ook de europese, waaronder de nederlandse persfotografen ontwikkelen zich snel en doelmatig tot mensenjagers. Geen groter succesfoto dan de doodvallende, de zich te pletter rijdende, de ineenzakkende mens, geen brutaler triomf dan de actiefoto van de dood. Ook van het leed der nabestaanden. Enzovoort. Een blad als *Het Vrije Volk* dat hierin al geruime tijd goede vorderingen maakt, overtreft zichzelf met de foto van de moordenaar en zijn slachtoffer, de Japanse minister. De stervende mens in alle huiskamers!

A.D.

De voorsprong van de gelovige?

In de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 11 october herdenkt de „Zandloper" de 75ste verjaardag van François Mauriac. In dat artikel trof mij de volgende passage:

Er is al zo vaak over de romankunst van Mauriac geschreven, dat wij haar slechts met enkele woorden behoeven aan te duiden. Haar grote onderwerp is de zonde – een overwonnen standpunt in de ogen van velen, die in dit verband liever van neurose zouden willen spreken. Met dat al verleent dit zondebesef, naar wij uit de meer dan twintig romans van Mauriac kunnen opmaken, aan de christelijke romankunst in haar hoogste vorm een dramatiek, die elk leven, hoe triviaal of onbelangrijk ook, uit de dagelijksheid van zijn omstandigheden weet op te heffen. Elke ziel wordt een slagveld tussen

God en Satan; de uitkomst van de worsteling is een gewonnen of verloren eeuwigheid. Zuiver technisch gesproken, is dit de voorsprong die de gelovige op de ongelovige heeft. Komt daar, zoals in het geval van Mauriac, nog een artistieke intensiteit bij, die nauwelijks haar weerga heeft, dan kan men de stemmen begrijpen, die de auteur van Génitrix, Thérèse Desqueyroux, La Pharisienne en Galigaï tot de grootste nog levende romanschrijver proclameren.

Die passage trof me te meer, omdat ik me al eens eerder gestoten had aan soortgelijke beschouwingen van katholieke zijde over de romans van Graham Greene, die om het een of ander „zonde"-probleem draaien en daarom voor de niet gelovige lezer ontoegankelijk zouden zijn in hun tragiek.

Bij deze soort christelijke literatuurbeschouwing dringen zich n.l. twee vragen aan ons op:

1e. Zijn er niet duizenden romans en romannetjes geschreven, die, hoe trouwhartig de auteurs zich ook hielden aan de voorstelling van de ziel als een slagveld tussen God en Satan, zich nergens en nooit boven „de dagelijksheid der omstandigheden" wisten te verheffen, ja, daar nog niet eens aan toe kwamen, omdat hun eenvoudig ontbrak wat hier als een „bijkomstigheid" van het geval Mauriac gesteld wordt: een artistieke intensiteit? Geloof in de zonde verschaft evenmin talent als geloof in de sociale revolutie en de christelijke auteur heeft „zuiver technisch" evenmin een „voorsprong" als de aanhanger van het socialistisch realisme *als zodanig.*

2e. Is Mauriac niet veel eer zo'n groot en voor gelovigen en ongelovigen van deze tijd zo indrukwekkend schrijver — als ik niet vreesde misverstaan te worden, zou ik zeggen zo'n stichtelijk schrijver —, omdat deze uitzonderlijk begaafde man behoort tot die nog kleine, maar eerbiedwekkende groep van gelovigen, voor wie, hoe zij het ook formuleren en verantwoorden, het atavistisch begrip van zonde-of-geen-zonde heeft plaats gemaakt voor dat van menselijk-of-onmenselijk? Daarom is *Thérèse Desqueyroux* zo'n aangrijpend boek en daarom heeft juist de schrijver van dit boek tegen de gezagsdragers van zijn kerk in partij gekozen voor de republikeinen in de *Spaanse* burger-

oorlog. En nu het koloniaal conflict in Algerië meer en meer tot een *Franse* burgeroorlog uitgroeit, waarin als in Spanje, als in de Dreyfuszaak, leger en kerk aan de éne en de fatsoenlijke mens aan de andere kant staan, maakt niet God of de Satan, maar het geweten van de mens en de grote schrijver Mauriac uit aan welke kant hij zich schaart.

A.R.-V.

Vader Drees en zijn kreukels

Wij hadden heel wat kritiek op Vader Drees, zolang hij onze premier was. Maar in een opzicht bleef hij onaantastbaar: ook ons gold hij als volstrekt onkreukbaar.

Het deed ons dan ook deugd, dat Dr. Drees, naar aanleiding van berichten in de buitenlandse pers, dat hij, voor zijn lidmaatschap van de door Unilever ingestelde commissie van intern onderzoek inzake de Planta-affaire, van deze maatschappij een salaris van circa *f* 10,000 per maand zou ontvangen, onmiddellijk een tegenspraak liet publiceren. „Toen men van de zijde van Unilever echter financiële regelingen voor het te verrichten werk ter sprake bracht, heb ik dit nadrukkelijk afgewezen", aldus Dr. Drees, die hieraan toevoegde, dat hij dit onder de gegeven omstandigheden wel zeer ongebruikelijk achtte.

Jammer vonden wij het alleen, deze tegenspraak te moeten vernemen uit de buitenlandse pers, in dit geval de *Gazet van Antwerpen* (van 3 october, pag. 1).

Daarom zijn wij nog steeds niet zeker, of de weergave van de woorden van Dr. Drees juist is. Want als dit wel het geval is, dan zou Dr. Drees ook nog hebben verklaard: „Over eventuele vergoeding kan nadat het werk gedaan is nog wel gesproken worden. Onder de huidige omstandigheden wens ik echter geheel onafhankelijk te staan en mijn oordeel vrij te kunnen geven."

Dit voorbehoud geeft namelijk te denken. Het doet ons denken aan de zogenaamde Djambi-zaak van omstreeks het eind van de Eerste Wereldoorlog, toen in de

Staten-Generaal de beschuldiging werd uitgesproken, dat Gouverneur-Generaal en Ministers, als beloning voor bewezen diensten, werden beloond met hoge posities bij de Koninklijke.

Minister de Waal Malefijt bestreed de beschuldiging van corruptie in het geval, waar het om ging, maar voegde er de volgende gedenkwaardige woorden aan toe: „Laat ik zeggen, dat ik in 't algemeen het aanbieden van hooggesalarieerde posten aan ambtenaren, die in hun vroegere positie aan een maatschappij diensten hebben kunnen bewijzen, en ook het aannemen van dergelijke posten zoo beslist mogelijk afkeur. Ook al is er feitelijk niets gebeurd. Zulk een feit wekt den schijn, alsof men daarmee bedoelt een belooning te geven voor bewezen diensten, en het zou kunnen zijn een aansporing tot slappe dienstbetrachting voor ambtenaren, die nog in dienst zijn."

Hier wordt dus duidelijk uitgesproken, dat het achteraf ontvangen van een beloning de corrumperende werking ervan in het algemeen niet wegneemt.

Wij kunnen ons niet voorstellen, dat een socialistisch leider anno 1960 in dit opzicht minder strikt zou zijn in zijn opvattingen dan een Minister die een van de kapitalistische partijen vertegenwoordigde, anno 1920.

Wij zouden daarom graag ook deze laatste kreukel in de reputatie van Vader Drees willen zien gladgestreken, doordat hij, en ditmaal *in Nederland*, in het openbaar laat bekendmaken, of hij deze woorden inderdaad heeft gesproken, en hoe zij zijn op te vatten.

W.F.W.

Rectificatie

Van deze gelegenheid wil ik gebruik maken om een in de vorige aflevering, op pagina 649 bovenaan, geslopen vergissing te herstellen. De opmerkzame lezer zal reeds hebben begrepen, dat de daar vermelde datum van publikatie der Planta-affaire niet 23 juli, maar 23 augustus moet zijn.

W.F.W.

Een goed essayist herkent men aan wat ik zou willen noemen de melodie van het denken, de eigen oorspronkelijke toon van zijn gedachtengang en de niet onderbroken voortstuwing daarvan. **Dr. S. Dresden** is hierin als weinig of geen anderen in ons land Ter Braak waardig, die over het algemeen meer navolging dan voortzetting heeft gevonden. Zijn essays in de bundel **De literaire getuige*** handelen over vormen en verschijnselen van literatuur, maar zij zijn niet louter literatuurbeschouwing in de gebruikelijke, van het leven afgewende en beperkte zin van het woord. Zij zijn doordrongen van het besef dat wie literatuur beschouwt, in wezen niet anders doet dan het leven in zijn blijvender vormen beschouwen zoals dat in de geest van de uitbeelder en de overdenker gestalte heeft gekregen. Daarbij heeft hij een brede en vaste greep op omvangrijke historische tijdperken, hij slaagt erin de portée van verschijnselen over een lange duur te peilen of ze in dwarsdoorsnee bloot te leggen. Dat wil zeggen dat hij een visie heeft op de veelheid van verschijnselen waarmee men rekening heeft te houden, en waarvan ook de lezer die met een andere levenshouding of wereldbeschouwing tegenover de verschijnselen staat zich rekenschap heeft te geven. Ook dat is een kenmerk van de oorspronkelijke essayist. Zijn visie spitst zich bovendien menigmaal toe tot formuleringen die men aforistische hoogtepunten zou kunnen noemen. Aan de andere kant hebben zijn essays de lange golfslag van studies maar dit is ook meer een kenmerk dan een bezwaar, hij is niet de schrijver van het korte essay in de oude betekenis van het woord, maar men kan hem daarom geen breedvoerigheid verwijten, want de omvang van zijn studies berust op het uitwerken van gedachtengangen en meestal ontkomt hij wel aan het gevaar van het abstracte voortzweven dat van de werkelijkheid losraakt of keert hij tijdig tot de werkelijkheid waarover hij denkt terug- en behoudt men de indruk van een handtastelijke voeling van het denken met de werkelijkheid, als wij onder dat moeilijk vatbare en meestal te gemakkelijk als realiteit aangenomen begrip de tastbare of tenminste feitelijke stof van het denken willen verstaan.

Het eerste essay handelt geheel in het algemeen over de lezer of over het lezen. Zijn karakteristieke enigszins naar het paradoxale neigende methodiek van denken en formuleren ontmoet ook hier aanstonds maar tevens levert hij hier ook het bewijs dat men zich daardoor niet moet laten verleiden de ernst van zijn denkwijze te onderschatten. Men schrijft hem wel de neiging toe tot een zekere abstracte Spielerei, maar in wezen is hier de uiterlijke schijn soms ten spijt, een schrijver aan het woord wie het er hartstochtelijk om te doen is de verschijnselen die hem omringen, in leven en in literatuur, te verstaan, in ze door te dringen en ze te verklaren, en wat

hem bemoeilijkt of leidt is meer de doolhof zelf die hij in de verschijnselen aantreft, de vele facetten, kansen en zijwegen daarin, dan dat zijn gedachtengang te ingewikkeld zou zijn, slechts zou het misschien hier en daar aan zijn studies ten goede komen, van sommige complicerende aspecten als ze niet essentieel zijn af te zien, teneinde ook de lezer de hoofdrichting van zijn betoog niet uit het oog te doen verliezen. Maar deze eigenaardigheid is eigenlijk meer iets moeizaams dan spelends, en men mag hem dan ook zeker geen epateren of etaleren verwijten. Over de gevaren van het lezen en de vraag of de uitvinding van de boekdrukkunst enkel een weldaad mag heten, heeft Ter Braak, die hij aanhaalt, in 1934 eigenlijk veel schertsender en schetsender geschreven: de vraag is voor Dresden meer ernst, een vraag hoe te voorkomen dat men erdoor aan zelfstandigheid van oordeelvorming inboet en dat men door te veel geprepareerde leesconsumptie de zelfverwerving en zelfverwerking van de stof der levensverschijnselen afwent en afleert en zijn gedachten tezeer door anderen laat bepalen of, wat in de meeste gevallen eer in aanmerking komt, te weinig stappen onderneemt om zelf zijn inzichten te leren vormen en uit te werken.

In een korte bespreking als deze valt op de inhoud van elk der essays niet in te gaan en moet men zich tot de karakteristiek der werk- en denkwijze trachten te bepalen. Daarvoor kan dienen dat hij in de studie over Dichter en burger, nog een onderwerp dat Ter Braak al in de dubbele zin van het woord hanteerde, op zijn eigen wijze hierop ingaand, tot een minder scherp contrast van beide komt en tot het inzicht in de wederzijdse doordringing van deze twee die men in geen afzonderlijke „reincultuur" tegenkomt, getuige enerzijds de onvoldaanheid van de burger en zijn argwanend ontzag en eerbetoon aan de kunstenaar en anderzijds de zelfvoldaanheid van bijvoorbeeld het type „bohémien satisfait", dat in zijn afwijking even verstard is als de burger in zijn aanpassing.

De laatste studie, De literaire getuige, is een moedig doordenken op de verschrikkelijkste ervaringsstof uit de wereldgeschiedenis, de geperfectioneerde massamoord op millioenen Joden door Hitlers nazi's, die hij zich aan de hand van de bestaande „documents humains" zoekt te verklaren omdat ook en juist de grootste onmenselijkheid om verklaring vraagt, en het verstand letterlijk erbij stilstaat hoe de moordtragedie van het ghetto van Warschau en hoe het monsterlijke mensenverdelgingsbedrijf der massagaskamers van Auschwitz historische werkelijkheid hebben kunnen worden die het gruwelijkst voorstellingsvermogen overtreft. Dresden denkt in de richting van het onzichtbaar maken van de misdaad, doordat elke handlanger als bij een lopende band-productie slechts voor een betrekkelijk onopvallend onderdeel van de moord verantwoordelijk werd en de opperste leiding van de misdaad zich eveneens op papier

schuilhield. Zo kon het gebeuren zonder dat naar het scheen iemand het dééd. Deze studie over een stof die geen literatuur meer verdraagt omdat de ontzettende feiten geen fantasie gedogen, verdient als bijdrage tot het begrip en het besef van wat er gebeurd is en men liefst vergeet en verdringt, óók afzonderlijk gedrukt te worden. Tegelijkertijd past deze studie toch ook in dit boek, omdat zij aan documenten over de vreselijkste werkelijkheid uit de geschiedenis de grenzen van het literaire toetst, waar nog alleen de ooggetuige en de getuige voor het gerecht der mensheid hebben te spreken en het getuigenis wel om ons voorstellingsvermogen roept maar niet meer met het spel der verbeelding terecht kan. De studie keert weer terug tot de (be)klemmende vraag van het waarheidsgehalte van literatuur. Zich in te denken in feiten die de literatuur feitelijk door hun onmenselijkheid en onverklaarbaarheid het zwijgen opleggen, evenals het bovenmenselijke dat doet, en daarbij de vraag te stellen wat literatuur kan zijn en niet kan zijn, heeft de schrijver moedig verenigd door zijn bereidheid – een weinig voorkomende bereidheid – de dingen die er zijn ten einde te denken.

A.D.

* Bert Bakker/Daamen N.V. – Den Haag. 1959.

José Ortega y Gasset, **De taak van de universiteit.** Leopolds Uitg. Mij., 's Gravenhage, 1959. (vert. dr. G. J. Geers, met voorwoord van prof. mr. K. Wiersma).

In dit essay, gebundelde voordrachten in 1930 te Madrid gehouden, bepleit Ortega een universiteit die niet, zoals thans het geval is, de beroepsopleiding vervormt tot een quasi-opleiding tot geleerde, maar primair tot taak zou moeten hebben de studenten een universele culturele vorming te verschaffen en deze tot grondslag te nemen voor de beroepsopleiding. Deze vorming en deze opleiding dienen echter voortdurend gevoed te worden met de uitkomsten van het wetenschappelijk onderzoek. Daarom moet de universiteit **bovendien** centrum van wetenschappelijk onderzoek zijn voor de wetenschappelijk begaafden. Want „de universiteit is wel verschillend maar niet te scheiden van de wetenschap". De actualiteit van Ortega's opvattingen is gebleken, toen na de Engelse vertaling van zijn essay, vooral in Amerika en Engeland, in zijn geest is geëxperimenteerd. De betekenis van Ortega's denkbeelden ligt in de stimulerende door-

denking van de onderscheiding én samenhang der functies van een universiteit die uit cultuuroverdracht, persoonlijkheidsvorming, beroepsopleiding en wetenschapsbeoefening bestaan. Op deze wijze zegt hij, vervult de universiteit haar taak als een „geestelijke macht, hoger dan de Pers".

O.N.

Oorlog en vrede. Dekker en van de Vegt, Nijmegen, 1960.

Dit boek bundelt de voordrachten die op instigatie van het Utrechtse Collegium Studiosorum Veritas in mei 1959 ter gelegenheid van zijn 14de lustrum zijn gehouden over oorlog en vrede. Op dit congres hebben sprekers van uiteenlopende politieke en wereldbeschouwelijke richtingen het woord gevoerd. De Utrechtse studenten hebben zich en de uitgenodigde woordvoerders de brandende vraag voorgelegd: hoe is de mogelijkheid dat wij mensen elk ogenblik van behoeders tot vernietigers van het zijnde kunnen verkeren te rijmen met onze roeping en verantwoordelijkheid. Een twaalftal mannen van naam hebben hierover hun mening gegeven en ter discussie gesteld. Wie dit boek van 190 blz. met aandacht leest – en dat is het waard – zal bemerken dat er veel is gezegd wat men verwachten kon te horen, wat niet betekent dat dit overbodig is geweest, want men vindt hier bijeen wat van onderscheiden kanten over het vraagstuk van oorlog en vrede te zeggen valt.

Het is een persoonlijke voorkeur, die niet samenvalt met de mate van eens-zijn met de sprekers, wanneer ik enkele voordrachten naar voren haal. En dit wel om hun intelligente ruimheid en de gevarieerde rijkdom aan gezichtspunten. Het zijn die van prof. Röling over: „Vrede door uitbouw van het volkenrecht", van prof. Tinbergen over: „Het wegnemen van de economische tegenstellingen" en die van prof. Fortman over: „Sociaal-psychologische overwegingen naar aanleiding van het verschijnsel oorlog". Deze dragen volgens mij het meest bij tot verheldering van het zo nodige inzicht in de reële factoren die de huidige gevaarlijke situatie bepalen. Waarmee ik niet zeggen wil dat onder de overige voordrachten geen lezens- en overdenkenswaarde bijdragen tot het onderwerp voorkomen. Alleen vind ik dat de enige man die beroepshalve van de oorlog verstand moet hebben, generaal Mathon, directeur van het Defensie Studie Centrum, zo lichtvaardig spreekt over de gevolgen van atoomexplosies (blz. 93) dat mij nu wel duidelijk is geworden waarom hij zo slecht schrijft. Ik wens dit boek in veler handen.

O.N.

Elisabeth de Jong-Keesing: **Van Amstel tot Jangtse.** Journaal, Em. Querido Uitg. Mij., Amsterdam 1960 (*f* 4,90).

Theun de Vries: **De meesters van de Draak.** Verkenningen in het nieuwe China alsmede enkele proeven van Chinese literatuur, boerenpoëzie, anecdotes en volkshumor, Uitg. Pegasus, Amsterdam, 1959 (*f* 7,90).

Heel wat Nederlanders hebben in het verleden geavonturierd van de Amstel tot de Jangtse. Dat is duizend jaar terug. Sinds 1950 zijn de Chinezen immers bezig „in één dag twintig jaren in te halen".

De Hollanders die het avontuur sinds 1950 hebben ondernomen zijn op de vingers af te tellen.

Twee daarvan hebben hun ervaringen nu in boekvorm beschreven. Zal de belangstelling om te lezen wat in die laatste „duizend jaar" gebeurd is, even gering zijn als die om met eigen ogen te zien? Of is, waar de avontuurlijkheid verdween, de nieuwsgierigheid toch gebleven? Ik hoop het, want die „duizend jaren" van Nieuw China zouden ook voor ons, Chinezen van Europa, een diepere zin kunnen krijgen!

Het boekje van Elisabeth de Jong laat zich gemakkelijk en prettig lezen. Het stelt het avontuur voorop: de ontmoeting met een vreemde wereld, die de schrijfster haar hele reis door vreemd blijft. Van de eerste tot de laatste bladzijde getuigt het boekje van een poging tot begrip. Maar van de eerste tot de laatste bladzij torst de schrijfster ook het hele Westen met zich mee. Het Westen begeleidt haar, niet alleen in de gedaante van haar Hollandse medereizigers, maar ook in de gedaante van de westerse maatstaven, de westerse culturele traditie, het westerse wantrouwen. Het boekje is volkomen eerlijk, maar het is ook een beetje krampachtig. De vragen, die Mevrouw de Jong stelde, de discussies die zij tijdens haar reis voerde – het gaat allemaal in de eerste plaats om een confrontatie van de Chinezen die zij ontmoette, met háár problemen en bedenkingen – áls Westerse, zij het dan een Westerse met begrip en goede wil. Men krijgt uit het boekje geen duidelijk beeld, hoe een Chinees nu eigenlijk denkt en leeft als er géén wantrouwende Westerse waarnemer om de hoek kijkt. De ontmoeting tussen Oost en West is meesterlijk weergegeven – maar alleen op het ontmoetingspunt. Elisabeth de Jong heeft het begrip getoond dat sympathiserend contact-op-een-afstand mogelijk maakt. Zij heeft niet het diepere begrip kunnen opbrengen, dat voortkomt uit identificatie, volledige inleving in de mens die men ontmoet.

„Op de hoek zitten twee oude mannen gehurkt te praten, te kijken. Afzijdig. Zoals ik. Fietsen en bussen en trage muildierkarren zien we.

Dan, waar zoëven de stoomroller dreunde, steekt met opgewekte energieke stap een jonge man de straat over, zijn hele houding zelfbewustzijn en vreugde om dat zelfbewustzijn.

„Dat zijn de jonge mannen van dit heden". Mijn blik gaat van de een naar de ander: de oude mannen van weleer, de toekijkende hurkers van het vierde Lo-jang. De verend stappende nieuwe man van het vijfde Lo-jang. Dit heden dat voor ons westerlingen moeilijk te grijpen en te begrijpen is, omdat we vol zitten met dichters en pagoden en afwijzing van het middel dat deze jongeman, die een ander verleden heeft dan wij, blijkbaar gelukkig maakt. Begrijpen en tot het mijne maken kan ik het niet, maar ik kan wel leren het te nemen zoals het is. Daarom wil ik dit beeld bewaren."

Elisabeth de Jong is in het boekje steeds zelf aanwezig – zo gespannen, om zich niet door de stroom van de Jangtse te laten meeslepen, dat zij aan de oever is blijven staan. „Afzijdig." Een sympathieke toeschouwster die, als zij de Jangtse ziet, aan de Amstel blijft denken. En nu zij weer aan de Amstel terug is, de Jangtse niet kan vergeten.

De drang tot identificatie is wél aanwezig in **De Meesters van de Draak** van Theun de Vries. Daarom is dit boek van een gelovige, naast het boekje van de intelligente sceptica Elisabeth de Jong, onmisbaar. Ik gebruik opzettelijk dit woord „gelovige". Mevrouw de Jong, die in China driemaal een Protestantse kerkdienst bijwoonde, en zelf bij de Soefibeweging is aangesloten, verliest zichzelf geen ogenblik. En Theun de Vries, de communist, gelooft in het tastbaar duizendjarig rijk. In zijn verhalen vindt men niets terug van de voortdurende spanning bij Mevrouw de Jong en haar begeleiders, om zich vooral niets te laten wijsmaken. Theun de Vries heeft zich misschien van allerlei laten wijsmaken. Hij heeft zich laten wijsmaken, dat een **mou** 200 vierkante meter is, terwijl het ruim 600 moet zijn. Vermoedelijk heeft hij zich ook maar laten wijsmaken, dat in Sin-li een rijstoogst werd bereikt van 128.000 pond per **mou,** of dat studenten in twee dagen en twee nachten een element voor een spoetnik hadden vervaardigd, waarvoor de professor een jaar meende nodig te hebben. Hij heeft zich nog veel meer laten wijsmaken – en is wijzer uit China teruggekomen. Want hij heeft, door zichzelf weg te cijferen, zich open gesteld voor wat er onder de mensen leefde, en daardoor iets begrepen van het grootse avontuur, dat de Chinezen, in hun eigen land blijvend, hebben aangedurfd. Hij werd niet geïrriteerd door de voortdurende energieke collectieve strijd om hogere, en nòg weer hogere productiecijfers, omdat hij heeft kunnen meevoelen, dat voor een volk dat duizenden jaren gehongerd heeft, en nog steeds in snel tempo groeit, verhoogde productie een levensnoodzaak is, om zich, als Baron von Münchhausen, uit het moeras te trekken. En de Vries heeft begrepen, dat de Chinezen zonder enige

fantasterij dit wonder hebben volbracht, eenvoudig omdat zij er zelf in geloofden en tot de armsten, de „verworpenen der aarde" toe hebben opgeroepen en opgevoed erin te geloven.

Ook Elisabeth de Jong en haar metgezellen hebben van dit heilig enthousiasme iets ervaren. Op de Mijuun-dam lieten zij „met open ogen" hun „wantrouwen omverschoppen en plaats maken voor enthousiasme". „Het zijn de sfeer en stemming die ontwapenen. En de aangrijpende manier van werken." „Veertigduizend handen duwen de karretjes dravend naar het groeipunt, lopen langs een cirkeltje terug." „Wie hier staat ziet en voelt wat mensenhanden doen en kunnen doen."

Even liet Elisabeth de Jong zich op de stroomversnelling van de Jangtse meeglijden. Maar onmiddellijk is de Amstel weer in haar geest present: „Hoe vertellen we dit thuis?"

Zij héeft het thuis verteld. Zo, dat de lezer er niet van omver valt. Hij zal het misschien beklemmend, angstwekkend vinden. De Vries schrijft: „Die angst is ongegrond, althans voorzover het de houding van China zelf betreft. De angst die hier spreekt, is die van het slechte geweten." Maar hij is dan ook gelovig, en ongelovigen zullen hem niet lezen, of niet geloven. Laten zij dan althans alleen maar Elisabeth de Jong lezen, want van haar kunnen zij nog altijd leren – en dat is heel wat! – dat praten altijd beter is „ dan de ogen sluiten zwart-wit verven of blindelings vechten."

W.F.W.

Aan dit nummer werkten o.a. mee:

A. Laan. Redakteur voor Beeldende Kunst en Toneel aan Het Vrije Volk te Arnhem.

P. Valkenburgh, geboren te Den Haag. Studeerde wiskunde en sociologie. Momenteel wetenschappelijk medewerker bij het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen. Werkt aan een dissertatie over het pacifisme.

Maak Uw

kennissen attent

op

DE NIEUWE STEM

De artikelen van:

P. VALKENBURGH
KWEE SWAN LIAT

zijn een vervolg op de discussie over het onderwerp

VREDE EN ONVREDE

Lees ook de voorafgaande artikelen in de brochure „Vrede en onvrede". (48 pagina's – *f* 1,50)

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij:

Uitgeverij NIMO - Monnickendam

Kerkstraat 48-50 – Tel. (02995) 336 – Giro 256907

Uitgaven, die U zullen interesseren:

J. Engels, DE SOCIALISTISCHE VAKBEWEGING. VANWAAR? WAARHEEN?

Een bijdrage tot de discussie over de crisis in het tegenwoordige westerse – maar vooral het Nederlandse – socialisme en dientengevolge in de socialistische vakbeweging, en over de mogelijkheden hier uit te komen. Opbouwende critiek op de huidige gang van zaken.

190 pagina's **gebonden f 5,50**

DE JOEGOSLAVISCHE VISIE

Sinds 1948, toen Moskou met Belgrado brak, ging Joegoslavië een „eigen weg" en ontwikkelde een „eigen visie" op de problemen van het socialisme. **De Joegoslavische Visie,** een programmatisch document van grote betekenis, verdient de belangstelling van allen die politiek geïnteresseerd zijn, vooral om het aan de orde stellen (op grond van veel praktische ervaring) van de problemen van democratische zeggenschap in een economie met gesocialiseerde productiemiddelen. Met een inleiding van Drs. Th. van Tijn.

334 pagina's **gebonden f 6,50**

Prof. Alois Gerlo,
COEXISTENTIE EN ONTWAPENING

De schrijver, hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Brussel, geeft in deze brochure een beschouwing over de beginselen van Lenin, het tegenwoordige Russische en Chinese Regime, de Bandoeng-conferentie, over marxisme en humanisme, en een plan voor algemene en volledige ontwapening.

50 pagina's **f 1,90**

J. Engels, IS DAT NOU ZO?

Een brochure, met een selectie uit de vaste bijdragen van de heer Engels in de tijdschriften „Vernieuwing" en „Socialistisch Perspectief", waarin commentaar geleverd wordt op bepaalde gebeurtenissen en toestanden.

48 pagina's **gebonden f 1,50**

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij:

UITGEVERIJ „NIMO" - MONNICKENDAM

KERKSTRAAT 48-50 – Tel. (02995) 336 – Giro 256907